

БИБЛИОТЕКА
САБРАНА ДЈЕЛА

Уредници:
БРАНКО ВАЊЕВИЋ
СРЕТЕН ПЕРОВИЋ
МИЛОРАД СТОЈОВИЋ

МАРКО МИЉАНОВ
САБРАНА ДЈЕЛА

1

„ГРАФИЧКИ ЗАВОД“
ТИТОГРАД

Приредио
МИЛОРАД СТОЈОВИЋ

МАРКО МИЉАНОВ

ПРИМЈЕРИ ЧОЈСТВА
И ЈУНАШТВА

—
НЕШТО
О БРАТОНОЖИЋИМА
—
ПИСМА

1967

САДРЖАЈ

	Страна
ПРЕДГОВОР	9
КАКО УМИЈЕМ ТАКО КЛИКУЈЕМ	33
ПРИМЈЕРИ ЧОЈСТВА И ЈУНАШТВА	39
НЕШТО О БРАТОНОЖИВЦИМА	133
ПИСМА	147
ТУБЕ И МАЊЕ ПОЗНАТЕ РИЈЕЧИ И ИЗРАЗИ	159
НАПОМЕНЕ	165
УЗ САВРАНА ДЈЕЛА МАРКА МИЉАНОВА	169
БИБЛИОГРАФИЈА ИЗДАЊА ДЈЕЛА МАРКА МИ- ЉАНОВА	175

ПРЕДГОВОР

НАДМОЋ ЛЈУДСКОСТИ

Јунак који је за живота „ушао у царство мита и вјечни сјај легенде“, човјек чија је свака препремено посидјела влас означавала „непроспавајућу ноћ у бригама за част, славу и будућност Црне Горе“, Марко Миљанов посљедње године живота провео је на Медуну, као рашчињени војвода — изгнаник¹⁾. Задоцњели самоук који је познавао народну поезију, „Горски вијенац“ и тридесет знака Вукове азбуке створио је ту изванредно књижевно дјело; по Скерлићу, дјело снажне мисли, високог етичког значаја, крпког стила и велике, племените простоте којом одише.

¹⁾ Наши историчари још увијек нијесу изrekli правоснажне судоу о Марку као историјској личности, о његовом времену уопште. Отуда и многа нагађања о Марковим односима са књазом Николом, о томе да ли је сукоб између њих проистекао из Марковог неслагања са уставотворним концепцијама књаза Николе, или је „највећег црногорског војводу“ бацила у нежност књажева суревњивост.

Иза та два атрибута — сиједи „развојвода“ и знаменити писац — протеже се релативно дуг и изузетно плодан живот, испуњен изванредном активношћу, многим видовима борбе за слободу земље и достојанство човјека. У нашој културној историји нема много личности код којих се људско дјело тако складно поистовјеђује са књижевним, као што је то случај са Марком Миљановим. Његов животопис у ствари је животопис његова краја, његове Црне Горе; значајно поглавље црногорске историје са свим противурјечностима које подразумева прелаз једне специфичне патријархалне средине у модерну државну организацију. Више генерација (друга половина XIX вијека) објединило је у Марку своје најбитније национално-ослободилачке тежње, своје назоре и моралне принципе. У том свјетлу и она категорична Холечекова опаска — „Ни у животу ни у књигама нијесам нашао другог човјека о којему бих могао рећи: тај је као Марко Миљанов“ — добија своје право значење.

Коријени Маркова дјела су у нашем народном стваралаштву, народној пјесми и причи као у доминантном виду духовног живота и израза онога доба и оне средине, у нашој традиционалној етици, чојству и јунаштву. Концепцију и карактер тога дјела пластично одражава његов пролог „Како умијем тако кликујем“, тај изузетни примјер поистовјеђивања литературе и живота, чина и морала, средстава и циља:

„Да пишем ове црте не нагони ме славољубље, јер ми оно никад није распињало груди, до једино ме нагони то што видим да многи јунаци не само да умријеше тијелом, но и рад њи'ов умрије који не смије бит' заборављен... Па ми се заиста чини да ја дугујем онијем јунацима које познајем лично или о којијема сам изблизу чуо говорит'... Расуди, брате, је ли право да се заборави свети рад прави' јунака, а цвијеће и роса, поточић, љепота женска, пјесма славуја у луз, ма'овина, магла и ваздух — ништа се не заборави. И у пакао је допрло перо, и памет вјешта ствара романи и часа није...“

Иако је Марково дјело настало у сасвим другој друштвено-политичкој атмосфери, у једно „анемичније“ доба засићено политичким вербализмом и ситносопственичким прекупацијама младе грађанске класе у формирању, оно је суштински везано за Његоша и Љубишу. Његошево дјело је поетска синтеза свеукупног духовног живота нашега народа, Љубиша је изишао из приповједачке линије народног духа, док дјело Марка Миљанова на специфичан начин сублимира етичке вриједности наше традиције. Његош, Љубиша и Марко Миљанов, могло би се рећи, непоновљивим умјетничким формама завршавају вријеме класичне Црне Горе, подижући односе из којих је њихово дјело настало до норматива, до општег значаја. Њих тројица сублимирају најбитније односе и вриједности наше прошлости, у извјесном смислу затварају ту прошлост и карактером свога дјела истовремено отварају будућност.

Створена из жеље да отргне од заборава „свети рад правијех јунака“, из реалне потребе да се морално утиче на генерације које долазе, Маркова проза је ослобођена националних егзалтација и романтичарске хипертрофије, карактеристичних за народну поезију и многе писце оног времена. Маркове ријечи у прологу „Како умијем тако кликујем“, звуче безмало као револуционарно-реалистичко гесло Светозара Марковића у чланцима „Пјевање и мишљење“ и „Реалност у поезији“.

Примјери Марка Миљанова полазе од емпиријских сазнања, од свијета чији је прототип сам он, односно генерација којој је припадао. Али, конкретни подстицаји, истинити догађаји, љепотом и снагом подтекста, снагом етичког и естетског дјеловања прерастају у општост, у свевременост. Њезујући истину као врхунски смисао живота („Ко не може поднијет' да му се право кажује — нека цркне!“) Марко се у својим анегдотама, гдје сам није био свједок догађаја, обично позива на изворе, као, на примјер: „Ово је Ново Мушкин прича који је ту био“. Или: „Ово ми је прича Бајрам Пећанин, забит од заптија, који зна ђевојку, оца и мајку јој“. У анегдотама Марка Миљанова налазимо ону праву литературу која се интуитивно осјећа и доживљава, а коју је тешко формулисати и савити у теоријске оквире. Маркова опора, једноставна ријеч, као у античких писаца, афористички сажима мудрости и искуства генерација.

Као специфичан облик литерарног казивања, анегдота у Црној Гори има дубоку традицију. Стара колико и народна пјесма и прича, она је имала,

прије свега, моралну функцију. Док пјесма уз пуно епизода и стилских фигура надуго и нашироко говори о појединим догађајима и личностима, анегдота једноставним средствима дочарава позитивне и негативне примјере људских поступака, са јасном тенденцијом „да честито награди, а нечестито нагрди“. Подстицана поучношћу примјера, преношена са генерације на генерацију, она квалитативно допуњава народну и уметничку традицију. До нас је, анегдота, као и народна пјесма и прича, стигла посредством сакупљача којих је у Црној Гори увијек било (Врчевић, Шобајић, Вулетих, Церовић, Павићевић, Шаулић, Вујачић, Ораховац, Копривица и други). Али, многи од ових сакупљача имали су и књижевне амбиције па су анегдоту која је као готова кратка прича живјела у народу схватили више као грађу којој је потребна „литерарна обрада“, те су јој при биљежењу најчешће давали облик према својем укусу и знању. Анегдота је тиме привидно добијала у драматичности и читљивости, али је губила драж аутентичног народног духа и израза.

Једва писмен, Марко Миљанов није имао литерарних претензија, али је посједовао изузетан дар да осјети унутрашњу снагу примјера, способност да их аутентично саопшти. Зато је он остао као примјер скрупулозности, појам у овом жанру. Неприкосновено досљедан правом духу анегдоте, синтетичан до пословичности, Марко је особенији, много значајнији од других посленика у овој области; његова анегдота представља сами врх традиције и изворног стваралаштва ове врсте.

Неисцрпно богата унутрашњим смислом, етичким и естетским вриједностима она, поред осталог, представља и незамјењиву грађу за проучавање психологије и менталитета једног народа и једног доба.

Није случајно Марко Миљанов на чело „Примјера чојства и јунаштва“ ставио примјер Миљана Јанићина који је, како сам вели, на мегдану могао да победи свакога. Како, питали су га људи. „Ласно, душе ми! Он се најиједи на ме псује, скачући и дрктећи. Ја не говорим ништа. Кад сјутрадан, он ка квасан, стиди се и каје од својих ријечи. Ето, ја добио, а он изгубио!“ Према Марку Миљанову суздржаност је један од најбитнијих елемената који регулишу човјекове поступке, основни елемент чојства и јунаштва. Победити себе у тренуцима драматичних сукоба и моралних дилема, које живот свакодневно намеће, значи победити другог. Самообуздавање је, дакле, услов за племенита дјела. Човјек је дужан да у свим, и најтежим околностима јуначки, тј. људски расуђује и одлучује. Не чини ли тако, његове радње су бестијалне, морално неурачунљиве. Ристо Божинин Васојевић из користољубља је ранио Лека Ивана из Затријенча. Суд је због тога осудио Риста на вјечиту робију, али Лека за је, чим је оздравио, ослободио затвора. „Вишу је учинио сам себе срамоту, но мене штету... није умислио чуват себе част, а не да чува мој живот!“

У Марка Миљанова има много примјера високо моралне, сугестивне суздржаности. Човјекова вриједност, углед у друштву мјере се степеном снаге обуздавања инстинката. Уљо Хасков и Лека Шабов нашли су на разбојишту рањена крвника Рада Вујошевића, али нијесу хтјели да га убију и брата освете, због чега од разјарених Турака замало главом не платише. Ово савлађивање осветољубивих нагона над рањеним човјеком, морални је подвиг који је учинио те их „и наши и турски војници више поштују по друге који су више ордена добили“. Јуначко суздржавање спријечило је многе „бестилуке“ људске и резултирало у племенитост, људскоћу која значи дјелотворно уздицање из анималности.

Код Маркових јунака високо је развијена свијест о неопходности жртвовања „за општу и за божју правду“, смисао за хуманистичку солидарност, за саосјећање са онима што су у невољи. Жртвовање је у Марковом дјелу основна и безусловна дужност свакога човјека, морални а не религиозни позив и чин. Као закон звуче ријечи онога старца који је, на кћеркине ријечи. „Ево љући ће ћерају чојека“, са болесничке постеље мирно наредио: „Отвори врата томе што бјежи, а затвори томе што ћера“ (подвукао М. С.). Врата и душа правог јунака и човјека, дакле, морају бити увијек отворене „ономе што бјежи“, тј. нејакоме и незаштићеноме од хајке јачега и снажнијега. То је оно право, непомућено добро-

чинство то опредјељење за човјека као људско биће, ван икаквих примјеса егоизма и предубјеђења. И живот се, као највиша цијена жртве, мора дати ако је судбина другог у нашим рукама, тј. ако се тиме наших етичких идеала, идеала дужности. „Аци Мујо и Шабан Мујо, два брата из Фундене, са села Лединџа, са стоком су били на катун звани Акулу, у рикавачки крај. Ту су им ненадмо ударили Клименти, да их побију и стоку им плијене. Ација, кад је видео војску, затворио се у гладу, да се из ње брани, а Шабо је био дијете, није умрио бјежач²⁾ код Ације, но га уфатише и пограбише се истргнутијема ножевима, који ће га посјећ³⁾. Ација виђе, како мали Шабо вришти под ударце ножева клименачкијех, а они га растезају, нетко за руке, а нетко за ноге, грабећи га један другоме, који ће му главу посјећ³⁾. У ту грабњу, сметајући један другоме, притрајали су. Ација се био из затвора, но гледајући што чине од Шаба, не мога себе одољет³⁾, но искочи, па јуриш на гомилу Климената, који, кад виђеше Ацију, оставише дијете, и сви се на њега окренуше. Ација, ка разјарен лаф, бије по стотину²⁾ љући, а стотина по њему самоме. Ал' ударци многи надјачаше Ацију, и жива га уфатили, нијесу га за много могли убит³⁾ један од другог, јер бише зрна проз Ацију и њих убила; стога је много траја жив. И весело је умро, иако на муке, е је видео да је мали Шабо утека³⁾! (подвукао М. С.).

²⁾ По стотини.

Ација, што је тражио, то је наша: себе смрт, а Шабу живот! Даде своју за његову главу!“

Жртвовање је у дјелу Марка Миљанова израз свјесног, моралног бића, индивидуалног и општег, стваралачка самопотврда човјека, побједа над пролазношћу. Упоредо са њим, у оном свијету је било веома развијено и осјећање захвалности за добро дјело; људи су са пијететом истицали човјечне поступке, његујући на тај начин смисао за узвраћање добра добром. У предговору „Примјерима чојства и јунаштва“, Марко Миљанов је записао: „Горшаци и сељаци не могу²⁾ велике добродушности чинет³⁾, али сваки се може својој совјести одужит³⁾, чинећи добра колико може; јер се чојак увијек на малу ствар покажује ка и на велику. Који и мала добра чини, он ће и велика, кад могне. За мала добра велика му фала, јер честитом радњом слашћу ни душу напаја“.

Класичан је примјер људског узвраћања за поднешене жртве, поступак жене Марка Ђонова. Кад је чула да јој је муж погинуо зато што њу није хтио да да турскоме паши, Марица се, као у античким трагедијама, обраћа свекру и каже му да ће одсад бити његова жена. „Како... ти си моја снаа. Ја сам стар, мене више не треба жена“. „Ти си изгубио сина због мене, па или ћу тебе родит³⁾ другог сина, или га већ нећу рађат³⁾ никоме“, казала је.

Осјећање често љубља подизало је људе до самоодрицања, до херојизма. Част, образ се у

²⁾ Мисли се: немају услова.

свијести и назорима оне средине идентификује са животом. Честољубље је највећа снага црногорског агона, категорија која сублимира све моралне вриједности човјека. Буља Јованов хоће конопац на грло, али неће барјак пред турском војском на Куче. Мајка савјетује јединца сина, којег су Турци ставили на грозне муке (није хтио да изневјери друга): „Кољо, Кољо, чува', памет и част, а не жали двије ужице крви што ће ти везир просут'; част при тебе, а срамота при њему“.

Једна од манифестација честољубља као постамент моралне егзистенције јесте великодушност, смисао за праштање „људских неваљанстава“. „Великодушност јунаштву приличи“, каже Марко Миљанов. Ко нема храбрости да у одређеним ситуацијама, ради виших моралних циљева — пређе преко личних увреда, надраштајући сопствене слабости и ниже нагоне, тај не може бити способан за већа дјела. Праштање код Марка Миљанова никад нема значење мирења са злом („Несита сила чојства не заслужује“), већ је израз јуначке надмоћности, људског поимања „неминовности зала“ које извиру из многоструких супротности борбе за опстанак. Маркови јунаци и у најбезизлазнијим ситуацијама нађу снаге за трезвено расуђивање о сврсисходности освете као вида казне за морални и други злочин. Мајка Века Илчића овим ријечима прашта живот Радовану Кукурову који јој је убио јединца сина: „Јеђи, Радоване, па иди дома! Ја кад не гледам Века живог, нећу ни да гледам тебе мртвог“. Великодушно праштање, самоодрицање и жртвовање највиши

су израз људскости, односно чојства и јунаштва, категорије које готово до фатализма прожимају психологију и етику свијета који на јединствен начин уобличава дјело Марка Миљанова. „Бог је зар река да ми немамо више вијека, но се свршава наша, теке да Бог са образом“, каже старица јуначима и синовима, бранећи човјека који је у њиховој кући затражио уточиште. Појам с образом има постаментарно значење у поруци свеукупне Маркове прозе; тај појам овдје добија митску снагу и савремено дјејство.

Марко Миљанов побједом сматра само оно дјело којему претходи морална одговорност, које значи морални чин као резултат црногорског агона, које „божански дише и мирише“. Побједити, према Марку Миљанову, значи бити увијек морално обавезан, чувати туђе достојанство као и своје, личне интересе подређивати општим. Барл Никсу није допуштала част да на позив Климената не сједне да га брију, мада је знао шта га чека, али кад берберин, иако осигуран седморицом наоружаних људи, ипак није смио „да повуче по гркљану... ка што је уговорено“, Барл је мирно устао и отишао, и „никоме није каза клименачко понижење“. А Шујо Шћепанов, на опште чуђење, није хтио да убије Миљана Вукова који му је „неправо одвојио“ сестру, своју жену. „Да бијаше још један Миљан да остане Васојевићима, ови не би више по земљи 'одио!“

Маркови јунаци радије ће „погинути“ главом кообразом“. А „погинути образом“ значи не одржати задату ријеч, присвојити туђе као своје дјело, немати разумијевања за другог на макар се радило и о непријатељу, не помоћи ономе који је у невољи, светити се над слабим и ненаоружаним („Ко бије нека је убијен — тако се јунаци свећају“, и уз услов да је у позицији из које може да се брани ако је за то способан), немати снаге за суздржавање и смисла за великодушно праштање кад то људски принципи захтијевају; „погинути образом“ значи личне интересе претпостављати општим, не жртвовати се за добро и слободу других. „Ручкочинац не смије свој рад увеличавати, причом н'ако да га брља... Ка највеће поштење народ сматра онијема људима који о поштењу и доброчинству другијех говоре, а своје заборављају“.

Ријеч као дато обећање, као морална категорија подигнута је до култа, до симбола. У дјелу Марка Миљанова она персонифицира моралне и, рекао бих, свеукупне односе у оном друштву. За ријеч се живот даје, на ријеч се живот прашта. у свијести и обичајима Марковог свијета ријеч је неприкосновена — и као право и као дужност. Томо Петров је, на примјер, опростио живот убици свога сестрића кад му је овај казао да је, наговорен од Вуја Ведине, рекао да ће га убити! Преко ријечи Јовице Шутанова, Мирко Токов је убио Турчина. Јовица је за то убио Мирка и све своје „разурио“, јер часније је „штетовати“ имање и све друго него ријеч. Ријеч се у овом свијету, укратко, идентификује са чашћу и поносом.

Све су то етички принципи трајне љепоте и вриједности. Наш народ је током вјекова, у суровој борби за опстанак, наталожио многа сазнања и искуства, формирао одређене етичке критеријуме, поглед на свијет, филозофију живота. Изграђени на идеалу правде и слободе, чојства и јунаштва (као суштинским вриједностима новјековог бића), на искуствима генерација, ти критеријуми су нашили прави, непосредни и непатворени израз у дјелу Марка Миљанова; у дјелу које је и рељеф својим налик на стару Црну Гору, на племе Куче, на самог Марка. Типична вриједност у традицији нашега народа, а самим тим и у Марковој прози која значи продужетак и крај најбољих видова те традиције, њених спољашњих и унутрашњих манифестација, јесте — добар чојак, добар чоек, а то у ширем смислу значи — истинит, наметан, храбар, лијеп, једноставан човек. (Редослед атрибута одговара вредновању појмова које изражавају).

Интересантно је да се Марко Миљанов у свом дјелу, осим донекле у „Племену Кучима“, не бави толико непријатељем као националним противником и поробљивачем, колико моралним проблемима које намеће угњетавање као синоним насиља и неправде. Велики војвода и војник у својим списима не употребљава оне епитете који драстично негативно квалификују непријатеља (изјелице, кукавице, курве) како то чини, на примјер, народна пјесма, па и Његош и Мажуранић. Марко и

непријатеља третира као човјека. Сваки морални гест с друге стране рова, гдје га је било, истаћи ће као примјер. Јер он прије свега у свом дјелу инсистира на чојству, а не на „чувању своје и скидању туђе главе“; он гаји мржњу и подстиче отпор, не према другим вјерама и народностима, већ према „бестилуку људскоме“, ма са које стране долазио; према ономе што чини „ћеш незналици“, а не „корист народноме напретку и божјој правди“. Појам добар човјек или добар комшија, увијек је код Марка изнад појма Црногорац, Турчин, Арбанас. „Од онаквога комшије, кажу Турци за сердара Мркоја жалећи његову погибију, могло је бити штете а никад срамоте“.

У прози Марка Миљанова етички односи и етичке вриједности су до те мјере изнијансирани и независни од вјерске и народне припадности, да они из конкретног прерастају у општа значења и добијају смисао правих, вјечно живих симбола. Братиме се добри људи, каже Марко, наши с Турцима и Турци с нашимма... да би се лакше могло „злу на пут стајати а добру на помоћ бити“ (подвукао М. С.). Побратимство, дакле, егзистира на људским везама и разумијевањима; у народној пјесми оно је поједностављено, често условљено борбом за голи, физички опстанак. Код Марка побратимство, братимљење има дубљи смисао, на релацијама узајамних моралних и духовних напора, борбе за достојанствене односе међу људима.

И појам добра жена код Марка Миљанова настаје из истих моралних и социјалних изво-

ришта из којих се формира и појам добар човјек. Ограничења патријархалног начина живота и економске неразвијености средине, са једне стране, и моралне предности вјечите борбе за слободу, са друге, једнако су утицали на формирање духа и карактера жена и мушкараца. Примјери жена у Марковом дјелу имају исти морално-психолошки подтекст и значење као и примјери људи.

У Марковим казивањима има елементарне снаге и праве, суштинске драме. У свакој анегдоти, готово у сваком ретку овог писца човјек је на испиту моралне и физичке издржљивости. Све је борба за опстанак, за разумност и часност. Свака ситуација је чвориште неког етичко-психолошког сукоба. Све је непосредан судар схватања — све има драмски интензитет.

У Марковој прози нема дескрипција јер, требало је „грабити“ да се спасе од заборавља и предоче потомству најбитније моралне особине „покољења које одлази“. И оно родословље у „Племену Кучима“, и етнографски записи о Арбанасима, или, пак, онај опис „два мришава хајдука“ у „Српским хајдуцима“, само привидно су „историје“ обичаја, догађаја и људи; у суштини, све те прозе носе печат Марковог синтетичког дара, све имају снажан драмски подтекст и структуру, дубоки морално-поетски смисао.

Марко се највише изражавао у дијалогу, дајући ситуације глобално, језиком и стилем који,

сам по себи драмски, потенцира интензитет збивања. Подсјетимо се на ону анекдоту о Буљи Јованову и Ивези Вукову, гдје је морално питање бити или не бити најједноставнијим средствима драмски подигнуто до симбола:

„Турска је војска дошла у Зету, код кућа Беговића. Везир скадарски сједио је на прозор од куле, а војска на поље, око куле. Међу војском били су два Ораовца издајника, Буља Јованов Подграђанин и Ивеза Вуков Кућанин. Везир ће с прозора: 'Буља, ево ти барјак царски, да ми носиш пред војском на Дрекаловиће!' И спусти барјак с прозора низа зид. Буља ће везиру: 'Честити пашо, не допушта ми част да дижем твој барјак на моју браћу!' Везир спушти конопцац покрај барјака говорећи: 'Узми, Буља, барјак пред војском, али конопцац на грло!' Буља: 'Помози Боже, хоћу конопцац на грло, а не барјак на Куче!' Пење се на штицу, која је за вјешала начињена. Висећи, барјак окрену иза себе, а конопцац на грло намаче. Везир: 'Још једном, Буља, вељу: Узми барјак царски, да ти не мичу штицу испод ногу!' Буља: 'Сам ћу ја, пашо, маћ' штицу, да се не муче твоји Турци'. Око тога Буља изговори ово: 'Остављам на аманет мога свакога Дрекаловићима, а ја умирем за њих весело!' Рече му издајник Пунан Дедин, Ораовац, подружљиво: 'На чију кућу врана прди, Буља?' Буља одговори: 'Данас на моју, а сјутра ће на твоју, Пунане!' Па тресну ногама у штицу, те се преврну. Послије овога, везир окрену очи на Ивезу, говорећи му: 'Ивеза, али ти барјак, али конопцац?' Ивеза: 'И ја ћу што Буља, а не бар-

јак!' Па крену к вјешалима. Но Сулејман Кут, потурчењак, Ивезин рођак, рече Али-паши Османагићу из Подгорице: 'Не да да се Ивеза објеси, ако си Турчин!' Али-паша уфати Ивезу, ће је окренуо на вјешала и гледајући оздо у прозор, ће је сједио везир, говори му: 'Честити пашо, може ли га благо откупит', да се не објеси?' Везир: 'Не! пашо'. 'А да може ли мој син да се за њега објеси?' Везир: 'Не! пашо'. 'А да могу ли га ја замијенит', да се објесим за њега?' Везир: 'Не! пашо'. 'Аман, све ћу дат' за њега: паре и сина и себе, а њега не дам!' Везир замишљен, неколико тренутака, стаде, па рече: 'Ето, поклањам ти га, Османагићу!' Сва војска честита ово великодушно поштење. За ово ће се наћ неће друго опширно, а за ођен нека о-волико“.

Читава драма сажета је у ове судбински одсјечне дијалоге; у њој чак и индикативни текстови имају драмску функцију.

У ритму Маркова причања врло често се смјењују стихови и проза („Српски хајдуци“ су у ствари права драмска поема — о човјековој храбрости и издржљивости). Све те животне, морално-психолошке, драмске ситуације дате су у контрапункту и увелико се приближавају модерном литерарном проседеу, без обзира на облик у којем су изложене. Марко Миљанов је имао инстинкт ствараоца којему је богато животно искуство надокнадило недостатак „школе младије година“, суштаствена вриједност и изворност дјела — основачку технику писања.

Језик је посебна вриједност Маркова дјела. То је изворни језик „простога народа“, језик природе — бујан, густ, спонтан. Сама за себе, као сазнајни и емотивни еквивалент говора, Маркова ријеч је више креација него средство креације. Марков језик има и поетску и етичку вриједност⁴). Облик ријечи може бити „примитиван“, архаичан (рукопис Марков, без маргина, новог реда, без великог слова, интерпункционих и других правописних знакова дјелује дјечје наивно и простодушно), али дух језика извире из самога дна живота, из душе човјекове. Реченице су просте, али ситуације у њима су кристално јасне, очишћене од свега што није сама суштина збивања и односа. Марку је, као правом човјеку, било веома стало до моралног одјека онога што казује. Зато се у његовом дјелу језик писца поистовјећује са језиком човјека. За његове јунаке језик није само естетска, већ првенствено етичка категорија: ко не зна да говори тачно и мудро — не треба ни да говори. Јер, свака ријеч је израз неког суштинског односа, а то значи и питање части. На брзину изговорена ријеч скупо се плаћа, понекад чак и животом: „Не било рећ' што не ваља“.

Обичне мисли, познате истине, у Марковој ријечи постају вредносни поетско-филозофски симболи: „Сам је човјек жалосно створење“; „Несита сила чојства не заслужује“. Једноставно, а лијепо, сугестивно. Богата унутрашњом вриједношћу, зна-

⁴) Са становишта филологије Марков језик заслужује посебну пажњу; о томе говори прилог Радоја Јововића у нештој књизи *Сабраних дјела*.

чењем а не фигуром, Маркова ријеч се у читаочевим перцепцијама продужава, развија. Колико драматичности и пластике има, на примјер, у овом кратком опису: „Кад су камење урвали, то је био стра божји: низа велике висове малоријечке све је ками заглазила⁵) и гору положио. Ко је то гледа, прича је да није таквије громава на живе душе падало... Кад Турци поново дођоше до врата од пећине, не јуришају ка прије, тек пуцају у свод од пећине више себе. Олово је падало ка град, ударало у свод, а од свода падало на чељад, која су лежала аљинама покривена, и кад би претежало и ђеца мало почела кврчат', жене су згртале и олакшавале олово с ђеце“.

И кад му је циљ само да информише, Марко то чини пробраним ријечима. Али иза класичне једноставности израза, увијек се крије право богатство смисла и љепоте. Ево како објашњава шта га је подстакло да пише дјело „Племе Кучи...“

„Говори се да је била једна историја Куча код калуђера Илије у манастиру на Дугу, која је кажевала, да су Дрекаловићи од Ђура Кастриота, но се та историја изгубила. Калуђер је говорио, да ју је укра Веко Бецић Пипер, са села Свибе, који је вјешто смио и умио краст'. Али, како му драго, кад нијесам наша од историје Куча ништа записано, ја ћу записат' и казат' вама, што кажују други мене, па ако би се што правије нашло у пи-

⁵) Подвучене ријечи у цитатима истичем не само као идиоме, него и због њихове поетске вриједности, потенциране архаичношћу Маркове лексице и стила.

смо али у приче, нека се поправи. Ја како сам себе тако другоме препоручујем, да што скупимо од ове просуте истине, која је дошла да пане у заборав и која се је просула са српскијем царством. Да није тако било, нашло би се у писма, а не би је пером брчка што народ по села прича! Није му то избрисала из срца накосна величина, богатство, лирске моде и тјелесно уживање; глад и жеђу, зиму и врућину — све подноси, а за прошлост прича; ако од болести лежи, кад му на разговор дођу — тијем га тјеше; а ако му се смрт догоди, удвостручавају жалост; а ако му је весеље, умаложи га прича, пјесма, гусли, нада на освету — све искрено и брацки међу њима, све друг другу жели добро свако, Бог да им жељу добру испуни!“

Као и у другим, могло би се рећи у готово свим Марковим текстовима: изванредан склад унутрашње снаге са љепотом и особеношћу спољашњег израза, спонтано и упечатљиво попут фресака.

Дјело Марка Миљанова је интересно и са становишта етнографског проучавања, али је оно прије свега снажна умјетничка, мисаоно-етичка реалност која се јавила као резултат надградње фолклора и традиције, управо као специфичан израз комплексних друштвено-политичких односа и назора оне средине.

Стављајући и последњи дјелић своје умне и физичке моћи у службу времена, у службу национално-етичких идеала и циљева нараштаја којима се у свом дјелу обраћа, Марко Миљанов једино

жали што уз искуство старости нема снагу младости, па да учини много више од онога што може да уради полуписмени сељак и војник, да лакше и вјештије пренесе на папир своје огромно животно искуство. Један од највећих јунака и војсковођа црногорских^{*)} у својој изузетној постојаности није, дакле, ниједном ријечју жаљалио што га је књаз Никола лишио положаја и чина, већ само то што је пред сам крај живота морао да учи читати и писати, и та се тужна мисао провлачи кроз читаво његово дјело.

Неначет било каквим књишким утицајима, Марко Миљанов је, дакле, у оно што је непосредно или посредно доживио уносио својеврсно античко осјећање склада, пуну мјеру морално-филозофских вриједности и изражајне љепоте. Чинио је то са најчистијим људским побудама и исцјелитељним тежњама, без литерарних претензија. А створио је књижевно дјело у којему је једно вријеме постало вјечно живо и актуелно.

Милорад Стојовић

^{*)} Највећи војнички и стратешки успјех Марка Миљанова је побједа на Фундину 1876. године. У овој познатој бици, једној од најзначајнијих у ослободилачким ратовима Црне Горе 1876—1878. он је као заповједник црногорских јединица разбио неупоредиво бројнију турску војску. Том приликом Црногорци су му као успомену на овај велики догађај даровали турску сабљу и кућу на Медуну — дотадашњи ућумат турски — у којој и данас, по Војводином завјештању, ради основна школа.

КАКО УМИЈЕМ ТАКО КЛИКУЈЕМ

Како умијем, тако и ево пред тобом излазим.

Читаоче, драги брате, намјеравам, у главном, описати, не опширно, него укратко, неке главне црте из живота онија јунака који су ми познати лично, или по казивању. Немој мислит' да ће ове црте бити вјешто описане. О, то не! Јер, да би ктио не умијем, по чем нијесам био сретан добити потребно знање; знање оно којим би мога бит' од користи мојој браћи. Али, што и како умијем, од тога ми се не треба стиђет', јер никада учитеља имам нијесам, но сам у педесетој години почео писат'. Да пишем ове црте не нагони ме славољубље, јер ми оно никад није распињало груди, до једино ме нагони то што видим да многи јунаци не само да умријеше тијелом, но и рад њихов умрије, који не смије бит' заборављен. Зубја истине свијетли многоме на гробу. Иште спомена, а ту зубју нико не види. Па ми се заисто чини да ја дугујем опијем јунацима које познајем лично, или о којијема сам изблизу чуо говорити. Могу ли ја овијем крат-

кијем и невјештијем описом њих обесмртити? То знам да не могу; али овијем, ка неук чоек, желим спотаћи наше младе силе да завире у јата радна бесмртија, љуђи који залуду радише да оставе бесмртни спомен, кад цео њихов витешки рад 'оће да покрије мрак заборавности. Велим: овијем мислим спотаћи наше младе људе да се потруде доћи у ово непобједно стијење, које је од Бога за причање створено, те да за ајтар истине изнесу на видик свијету оне љуђе чи' рад њима бесмртност пружа. Овијем се надам да ће се који од младе браће наћ', који неће жалит' труда да извади из мрака оне који нијесу за мрак радили, но весело живот давали, теке да извидају ране браће мученика!

Драги брате Србине, да си има прилике и да си гледā јунаке, које сам ја гледā, не би ти дало срце мира доклен се не би озвā јунацима који весело мру за своје и свија нас право. Мене се ова заслуга сјајна чини, више но великија господство, с којим 'оте свијету да угоде, па баш и од калуђера у Свету Гору, који у самоћу носи гвоздени ланац на голо тијело и угађа Богу. Ја не желим зло калуђеру, ни дā Бог, но ми се чини да је мили' Богу који на муке мре за његову правду, но да носи ланац. У кратко, за мене је најстрашнији светац, који мре за општу и за божју правду, а то ми се чини грехота и штета да се заборави.

Али, расуди, брате, је ли право да се заборави свети рад прави' јунака, а цвијеће и роса, поточић, љепота женска, пјесма славуја у луг, ма'овина, магла и ваздух — ништа се не заборави. И у пакао

је допрло перо, и памет вјешта ствара романе и чеса није. . . Пише се о главарима и заповједницима, но Вуле Нешков и Раде Мучин, с достигнуом, није био главар, ни цвијеће, ни славуј! Пјевај, о брате, о томе слободно! О, брате, да знаш Вула и Рада, с дружином, што су чинели, описā и' би прије другог. Но, колико више, да и' не натруниш поштење, као што је многиматруњено, а то кад му придаш, те од мале славе учиниш велику. Ако си Србин, знади да је штета у придавање а не корис'. Ако би други чоек ови рад примио, којему није народ на муку, и он нека се чува од придјевака, да не завиједи поштење. Не знам друго, но што ми се чини оно пишем, а како умијем, тако кликујем.

Војвода Марко Миљанов

ПРИМЈЕРИ ЧОЈСТВА
И ЈУНАШТВА

ПРЕДГОВОР

Горштакци и сељаци не могу велике добродушности чинѐт', али сваки се може својој совјести одужит', чинећи добра колико може; јер се чојак увијек на малу ствар показује кд и на велику. Који и мала добра чини, он ће и велика, кад могне. За мала добра, велика му фала, јер честитом радњом слашћу ни душу напаја.

Добročинство је божје благо, које ни душу и срце весели: у далеки свијет кад чујемо тај божји благослов — душу ни блажи и у помоћ ни прискаче и Богу приближује; учи наше мисли, да зло забораве, а добро спасење да траже.

Добročинство је наш бесплатни учитељ, који нас у сваки трен ока помаже и на добро зове. Ово није учитељ, кд они те учи у школе; овога учитеља собом у свој разум носиш, који ти у пустињу помоћ може; само се сјети њега. Ово на сам себе може чојек покушат, кад га мука дође самога

идући кроз пусту гору, планином, уморен гладом и жеDOM, раздрпан, често бос и пометен, ако је вакат од снијега и сјевера, те ти њихнијем вијањем бркају погледу ће ћеш ногом нагазит. Ако је нека сунчана, те је његова жега у незнан метнула и умор умножила; ако те гуши онако ослабљена, који се поврх свега умора још бојиш од непријатеља, од којег због слабости, мога би нејуначки погинути, (јер се може користити непријатељ твојом слабошћу). Али је од свега најгоре кад ти пане на ум чије злочинство; тада још те виши умор стизне, и све мучке завршује неки притисак, бол, мржња нечојска овлада те и пусту гору око себе мрзиш, која ти се паклом претворила, у којој се душа твоја мучи, изгубив сваки осјећај, да ни Бога поменути не умије, ка што га је на друге невоље помињала и на њега се је нада! А сад му се и Бог грјешан чини, како је мога допустити чојку да оваква зла чини!

Пошто те ова несвјестница измучи, држаће те у своје расположење онолико, колико је одмора определијелила. У тој борби, мисли су скитале, нијесу умјеле мислит, саме себе помоћ, но, ка нектећи, среташе се на добротина; тек почнеш о њему (о добротиници) и његову раду размишљат, паде зло у зло, а твоја душа окријепи и добро опије; изведри се душа, заигра срце, ослабљено тијело добија нову снагу, нема жеђе ни глади, нема умора, нема мржње, све је мило, у све видиш добротинство, мио ти је Бог који је лијепога чојка да, лијепо да чини, злочинац се је изгубио, нема га више на ум; сад весело идеш гором и планином, кудијен остри

вјетрови звижде и пријатно ти веселу душу, слашћу опојену, расхлађују, и идеш благодарећи Богу, који је тако природу украсио, и идеш и често уздахнеш из дубине душе, желећи добра чинит.

Долази ти на ум: која мука мало пријед бјеше тобом овладала! пун мржње и зло жеље, да ти бјеше зло зло чинит! Добротинство ти у помоћ прискочи, ум ти просвијетли и поправи, да добро желиш, а зло презиреш; пун радости и наде да ћеш добра чинит, не само ти, но да се надаш да ћеш нагнат на добротинство и злочинца, којег си пријед видио и од њега се отровао!

Сад се надаш, судећи по себи, да ће се и он поправит; мислиш у себе: — „Ја ћу њега опоменути и одвратит, да зло не чини, и не буде сам себи онакви крвник!“

Тобом је блага мирноћа овладала, која те добротинству вуче. Не умијем ја рећ цијену добротинства; нека је оно у људска срца записано и Богом благословљено, дако се поможемо њим! Јер фајде је и зборит и мислит о добру; јер си мало пријед видио из какве те паклене помрчине изведе, кад ти на ум дође добротинство!

Великодушно, дакле не олијени се и не заборава, да и мала великодушност светом слашћу срце ни и душу заноси! Не занеси се за велике побједе, које с просутом крвљу земље и градове обарају, но се занеси и за мале побједе, тек које божански дишу и миришу!

На Медун, године 1900.

Војвода Марко Миљанов

Милован Јаничин Вујошевић из Брскута, река је: „Ја сам, тако ми душе, свакога чојка мога на мејдан добит!“ Питали су га: „Како, стрико Миловане?“ Милован: „Ласно, душе ми! Он се наиједи на ме псује, скачући и дрктећи од иједа! Ја не говорим ништа. Кад сјутрадан, он ка кзасан, стиди се и каје од својијех ријечи! Ето, ја добио, а он изгубио!“

Марко Ђељошев Затрепчанин, сједио је на Корита Отска, код убла, ће стока воду пије. Код њега је било још дружине. Један сиромаш, по имену Пој Уља, вадио је воду из убла, да му пије стока. Марко с дружином ругали су се сиромашу и дражили га. Он, пошто му досадише ругањем, оном штругљом којом је воду вадио и стоци сипа, удари Марка у главу, те кра низ њега

проточи. Други су шћели да га убију, но Марко не даде, говорећи: „Не би ли се ми сиромаху ругат'; што смо тражили, оно смо и нашли!" И тако Пој Уља остаде неизмлаћен тојагама, као што хоћаше, да бјеше ударио најгорега, но уби најбољег, те му проби кá мајчино млијеко!

3

Томо Петроз Поповић, с Медуна, кад су се Кучи побили међу собом на Роге, удеси Груја Лукина, који му уби брата. Томо обрне пушку да убије Груја и освети брата Рака, који мртав код њега и Груја лежахше. Но Томо виђе и два Грујина брата, ђе леже мртва, па је размишља: „Је ли боље убит' и Груја трећег и осветит' брата, или оставит' Груја жива, а брата неосвећена?" У то му дружина рече, корећи га: „Удри, Томо, Груја Лукина, е ти је убио Рака!" Томо: „Погинули су му два брата, Нешо и Радуље, па не бијем и овога трећег, да оставим Луку Мијатова без ниједнога сина!" И тако, не гледа што га браћа коре е остави Груја живог, а брата неосвећеног!

4

Иова ријеч Томова лијепа је. Бјеше му убио Тренчо Дедин сестрића, барјактара хотскога, Прамча Ватина. Томо је жалио сестрића, кá свога сина. То је већ било и прошло. Кад је Томо прекорио убицу, говорећи му: „А зашто уби свога

кума, убио те Бог и свети Јован", убица одговори: „Стрико Томо, нагна ме она рђа Буја Бедине, те рекох: убићу га, па не могах лажат'!" Томо: „Е, не било рећ' што не ваља, а већ пошто си рекá, иако си га убио! Јер дату ријеч не смијеш погазит', е част би своју погазио!"

5

Аци Мујо и Шабан Мујо, два брата из Фундене, са села Лединá, са стоком су били на катун звани Акулу, у рикавачки крај. Ту су им ненадио ударили Клименти да их побију и стоку им плијекне. Ација, кад је видео војску, затворио се у гладу да се из ње брани, а Шабо је био дијете, није умно бјежат' код Ације, но га уфатише и пограбише се истргнутијема ножевима који ће га посјећ'. Ација виђе како мали Шабо вришти под ударце ножева клименачкијех, а они га растезају, нетко за руке, а нетко за ноге, грабећи га један другоме, који ће му главу посјећ'. У ту грабљу, сметајући један другоме, притрајали су. Ација се био из затвора, но гледајући што чине од Шаба, не мога себе одољет', но искочи па јуриш на гомилу Климената, који, кад виђеше Ацију, оставише дијете, и сви се на њега окренуше. Ација, кá разјарен лаф, бије по стотину љући, а стотина по њему самоме. Ал' ударци многи надјачаше Ацију, и жива га уфатише. Пошто су га уфатили, нијесу га за много могли убит' један од другог, јер бише зрна проз Ацију и њих убила;

стoга је млого траја̑ жив. И весело је умро, на̑о на муке, е је видео да је мали Шабо утека̑!

Адија, што је тражио, то је наша̑: себе смрт, а Шабу живот! Дaде своју за његову главу! Како се Адија клȃ и што је чинио, нијесу пјесме наше ни арбанашке заборавиле. Сења, Адијина мајка, гледајући што Адија, њен син, чини, није бадијава сићела, но је главу једном Клименти сјекиром посјекла. И то је у пјесму спјевано.

6

Кад је турска војска на Куче кренула, нећу набрајат Србе који су мито из Турака примили и с Турцима на Куче војевали, за издајнике је неће друго речено; а оћен да речем за неиздајнике.

Турска је војска дошла у Зету, код кућа Беговића. Везир скадарски сједио је на прозор од куле, а војска напоље, око куле. Међу војском били су два Ораовца неиздајника, Буља Јованов Подграђанин и Ивеза Вуков Кућанин. Везир ће с прозора: „Буља, ево ти барјак царски да ми носиш пред војском на Дрекаловиће!“ И спусти барјак с прозора низа зид. Буља ће везиру: „Честити пашо, не допушта ми част да дижем твој барјак на моју браћу!“ Везир спушти конопац покрај барјака говорећи: „Узми, Буља, барјак пред војском, али конопац на грло!“ Буља: „Помози Боже, коћу конопац на грло, а не барјак на Куче!“

Пење се на штицу, која је за вјешала начињена. Висећи, барјак окрену иза себе, а конопац на грло намаче. Везир. „Још једном, Буља, вељу: узми барјак царски, да ти не мичу штицу испод ногу!“ Буља: „Сам ћу ја, пашо, маћ' штицу, да се не муче твоји Турци“. Око тога Буља изговори ово: „Остављам на амзет мога свакога Дрекаловићима, а ја умирем за њих весело!“ Рече му издајник Пунан Дедин, Ораовац, подругљиво: „На чију кућу врана прди, Буља?“ Буља одговори: „Данас на моју, а сјутра ће на твоју, Пунане!“ Па тресну ногама у штицу, те се преврну. Послије овога, везир окрену очи на Ивезу, говорећи му: „Ивеза, али ти барјак, али конопац?“ Ивеза: „И ја ћу што Буља, а не барјак!“ Па крену к вјешалима. Но Сулејман Кут, потурчењак, Ивезан рођак, рече Али-паши Османагићу из Подгорице: „Не да да се Ивеза објеси, ако си Турчин!“ Али-паша уфати Ивезу ће је кренуо на вјешала и гледајући оздо у прозор, ће је сједио везир, говори му: „Честити пашо, може ли га благо откупит', да се не објеси?“ Везир: „Не! пашо“. „А да може ли мој син да се за њега објеси?“ Везир: „Не! пашо“. „А да могу ли га ја замијенит', да се објесим за њега?“ Везир: „Не! пашо“. „Аман, све ћу дат' за њега: паре и сина и себе, а њега не дам!“ Везир замишљен, неколико тренутака, стаде, па рече: „Ето, поклањам ти га, Османагићу!“ Сва војска честита ово великодушно поштење. За ово ће се наћ' неће друго опширно, а за оћен нека оволико.

Раду Вукашинову Пиперу са села Близне, посјекоше оца двојица: Шћепан Јанков и Дмитар Јанков, оба из Куча са села Лијешти. И кâ пакосни зликовци, понесоше му главу скадарскоме везиру да приме бакшиш. Послије неколико времена, побихе се Кучи и Пипери с Турцима. Пушка турска уби Шћепана Јанкова; Турци јурише да га посијеку, но Раде Вукашинов искочи и уграби Шћепана прије Турака и понесе на рамена. Многи су му говорили: „Бачи пса бездушнога! Знаш да ти је оцу главу на Скадар понио!“ Раде одговори: „Знам, али не могу гледат' да Турци с главом његовом себе ћеф чине!“

Бјелопавлићи: Ђека Савићев и Микоња Шарановић, оба са села Слатине, четовали су око Турака даном и ноћем; али једнога Спужанина су највише тражили; а тако и он њих. Тако, једну ној на помрк, нађу му кућу, развале покров и горњи таван, улегу, код њега ће спава у кућу. Свијећа је горјела. Они узеше његову сабљу, која је висила о диреку, наред куће. Кад су, истргнутом сабљом, дигли руку да ману по ономе што су жељели, гледајући како спавајући мирно дише, стаде рука и сабља више главе: нешто јој смета ударит'! Над њим стојећи, гледали су један другог. Мислили су: „Зло и срамота заклат'

оваквога чојка затворенијех очи, кâ мртвога!“ А пробудит' га нијесу смјели, да види ће га кољу, јер је било чељади у кућу, па би стала рка у кућу и око куће, те би погинули. Пошто је већ било немогуће га заклат' ће жмури, заћедоше му сабљу за јастук, под главу, па ижљегоше кудијен су уљегли. Турчин, кад се пробуди и види сабљу више главе, зна је да су они! Сјутрадан пита их: „Што ме заклали нијесте, кâ што бих ја вас?“ Они му одговорише: „Мрцина ни се учини да те закољемо ће спити, а пробудит' те не смјесмо од другијех Турака, па те остависмо за спет, да те на поштен начин закољемо, ће с оба ока гледаш!“ Турчин рече: „Ками да ви је, кад ме сад остависте жива!“

Јовица Шутанов из Пјешиваца, био је добар чојак. Сваки се мога на његову ријеч ослонит. Но му се једном догоди слабо. Мирко Токов из Бјелопавлића, преко његове ријечи, уби Турчина из никшићкога града. Јовица, ненаучен да му се част и ријеч гази, уби Мирка и све своје разури. И својта утече у Никшић. Послије га је суд црногорски вратио, признајући му да је право има што је Мирка убио. Само су љући нашли што је себе разурио и толики мал штетовао, али Јовици теже је било штетоват' ријеч поштену, но све друго што је има!

Ево још један примјер Јовице Шутанова. У један бој турски и пјешивачки, погибе брат Јовичин Мирко Шутанов; Турци јурише да га посијеку, но Пјешивци не даду, јурише и они и одбране Мирка, и уфате једнога Турчина жива, али га не посијекоше, но га свезаше код Мирка мртвога, да га посијече Јовица кад дође, јер је био на другу страну боја. Јовица, кад виђе Мирка мртвога, запита: „А што је та' Турчин код њега?“ Рекоше му: „Уфатили смо га кад су Турци јуришали Мирка да посијеку, па смо га оставили да га ти посијечеш и осветиш брата, дако ти колико гођ жалосноме срцу олакша“. Јовица одговори: „Друге ћу ја Турке тражит', да осветим брата и учиним себе олакшицу, а овога пуштите дома нека иде пошто га нијесте пријед посијекли но сам ја доша!“ И тако пуштише Турчина и ојде здраво дома!

Кад су Пипери ударили на овце Мулете Радованова с Косора у Болев До, утекли су с плијеном под пећином код Мораче. Кучи су дотрчали и јуришали на Пипере. Пипери, искрај воде испод пећина, побили су Куче тако ласно, како су сами могли жељети, јер су Кучи несмишљено к њима одили низ једну стрмен, па их Пипери врх себе побише, те су ову стрмен мртви и рањени Кучи притисли. Тодор Мушкин, кад је видео

толику погибију Кучима, звао је Вула Николина, који је мало боље био на поглед Пиперима и рече му: „Вика Пипере, не удри Куча управ, е видиш ископасмо их!“ Ондар Вуле викну Пиперима: „А не удри, ко је Пипер, Куча управ, Бог ти и свети Јован, јер истражисмо Куче!“ По томе је војска узмакла од те ријечи, те нијесу били колико су могли. Ту је погинуло стотину Куча и Пипера, али мали дио Пипера, а већи Куча, а Бог зна колико хоћаше још бит' погибије, да не би Вула и Тодора!

Какав је био Барл Ника Затрепчанин, из села Банкана! И сад његове ријечи живе у Арбанију. Говори се: „Ка Барл Ник Иван!“

Закрвљена племена у Арбанију, много су трошила да га убију; но, послѣ све трошња и жеља, договоре се да га на ови начин преваре: он је чувâ овце у Цијевну, близу Селце Клименачке, а поред њега седам чобана селачкијех чували су овце, недалеко од Барла. Један од оно седам Селчана умно је лијепо бритвит', ка бербер; многи се пастири, тако, наоде бриват'. Они се здоговоре да сјутра дођу код једнога врела и да зову Барла да дође код њих да сједи; јер су знали да Барлу не допушта част да не дође, па иако су они седми-на, јер зна да му не смију ударит'. Но се здоговоре: „Да га на ови начин преваримо: кад дође код нас, да се ми почнемо бритвит'. Пошто бривач смири све нас, онда и Барла да понуди да га Селчанин

бритви". А виђели су први дан да је Барлу велика коса, а да га нема ко обритвит'. То су знали да ће Барло пристат', да га бритве, јер не би му част допуштила да му се рече е не смије се оквасит' да се бритви! И тако смислише, кад ће квасит' главу да се бритви, оставиће нож и пушку да их не скваси, јер је и обичај да се тада остави оружје. Сјутра, кад дођу на речено мјесто, рекоше му: „Ајде, Барл-Ника, да сједимо!“ Није му било мило, али дође. Питаше се за здравље и посиједаше. Све је својим током одило до Барла. Пошто су смирили међу собом бривање, рекâ је бривач: „Ајде, Барло, и тебе да обритвим, ето ти је веља коса!“ Барлу не би мило, јер је знавâ што мисле, ма се диже и пође на поток да кваси косу. Рекоше му: „Остави оружје, да га не сквасиш!“ Он га не остави; с оружјем сједи да га бритви. Кад је онај дошâ бритвом испод грла, ће је кћело да повуче по гриљану, да га закоље, као што је уговорено, у то да прискоче шест другијех, но побрка Барло што не остави нож и пушку, стога бритва кад дође под грло, уздркта рука бритвачева. Барло се није бунео, но је доватио Клименту једном руком, а другом руком запео пушку у пас, говорећи му мирно: „Извади из главе то што мислиш' но бритви!“ Тако је мирно сједио доклен га је обритвио и стресао. Барло, жалећи климначко понижење, никоме казâ није. Но казаше Клименти, чудећи се Барлу, како му мала ствар бјеше рука и бритва под грло и седам наоружанијех Селчана око њега! Причали су како није ни мрка погледа

бачио на њих, но весео на раздвој, рече им: „Збогом Селчани!“ А они, погнуте главе, нијесу умјели ни проговорит'.

13

Једна арбанашка удовица женила сина, јединца. Сватови доведоше невјесту. Пошто се вечерало, почело се пјеват' и играт'. Младожења ојде да прегледа коње сватовске, доље у лубу. Коњ га удари ногом у чело и он паде мртав. Мајка га нађе мртва. Метну га у јасле и покри сијеном, да га други не нађу и не кажу. Па је ижљегла међу сватове, играла и пјевала, мложила веселе. Кад би који сват рекâ: „Изиђи, Реџо, ће се кријеш, зове те невјеста да играш!“ мајка му је свакад искочила у коло говорећи: „Заговорио се нешто мој Реџо, ја ћу мјесто њега играт' са сватима и са снахом!“ Веселе је трајало сву ноћ, по обичају арбанашкоме. Ујутру, кад је вакат био да се иде у цркву на вјенчање, невјеста и сватови су готови били. Мајка је отишла са слугама у лубу, обукла сину најљепше хаљине, па га мртва донесоше међу сватовима. Ту је сјела код њега, тужећи му кажевала, да га чека невјеста и сватови, да иду на вјенчање у цркву!

Ову су тужбу Арбанаси спјевали у своје пјесме, ће се говори: „Çon, Redžo, çon djalo...“, итд., напшки: „Диг' се, Реџо, диг' се, сине мој!“

А Реџову невјесту поведоше сватови одаклен су ју и довели. А Реџова мајка остаде да нариче свога сина. Њено нарицање и трпјење заслужи спомена, те ју и данас Арбанаси пјевају.

Послије рата везира скадарскога Бушатлије с царем турскијем, везир посијече главаре арбанашке који су били с царем против њега. Најпослије послао је за шаљске главаре, да их посијече. Шаљани, кад су дошли на једну ливаду, близу Скадра, дадну један другоме ријеч да не дају везиру оружје, да их сијеку ка друге, но да погину под оружјем. Било их је осамнаест. Кад су дошли у град, искали су им оружје. Они су рекли: „Шаљани дају главу и оружје заједно, а не једно без другога!“ Побију оне који су им најближи били, па напријед до везирова сараја, били су и сјекли ко им се на пут тресфио. Везир утече, а два сина му заклаше и затворише се у везинову кућу и отолен побише Турке око куће. Турци, кад виђеше да им не могу ништа, заждише кућу врх њих. Везир је говорио: „Излази, Ђоне, с дружином на божу вјеру!“ Они су се ругали његовој вјери и својој смрти пјевајући пјесме: „Po ka' don vezir budalla nuk jam Drishti por j'am Shala“. Арбанаси су им пјевали у своје песме: како врх Шаљана гори сарај везиров; из огња им пучу пушке и гину Турци; како Шаљанима гори коса на главу, а ја-таганом витлају проз огањ, до најпотлашњег издисија. Сви изгорјеше до један. А један утече проз некакву мазгалу од града. Имао је тај шеснаест година, а био јединац у мајке.

Пошто му је отац био главар, по обичају арбанашкоме радији је био одит' да гине, но се одрећ' главарства и пуштит' очино мјесто. Он је

од Скадра до Шаље, бјегућ' и кријућ' се траја два дана. У Шаљу се већ било чуло да су погинули главари, и пред сваком кућом главарском доша је народ на плач, по обичају народњему. Тако и пред удовичином кућом скуп на кукање. Трећи дан млади Шаљанин дође и нађе мајку и све браство ће кукају. Кад га виђеше, обрну се жалост на весеље, свакоме до мајке, а она је сина зачуђена гледала, говорећи му: „Оклен ти дође, сине?“ Син: „Погибоше сви“. Мајка рече народу: „Кука'те браћо и пријатељи, нема мајка сина, није ово мој син већ никад, кад ја нијесам родила сина да смије погинућ' ће гину шаљски јунаци! Ја сам више но удовица и самораница!“ Па поче тужит' и нарицат' ка пријед. Свак се скамени од чуда, а син пита: „Куд ћу ја, мајко?“ Мајка: „Ако хоћеш да си мој син, иди на Скадар, да те везир посијече; нек ти се проспе крв ће ти се просула све дружине; тамо ћеш бит њин друг и мој син!“

Он је отиша на Скадар, каза везиру што је било и да је доша да га посијече. Везир није га посјекла, но му скројио хаљине. Вратио га дома, слободећи га, да га мајка неће више карат'. „Но си јој се одужио, пошто си код мене доша!“

Пошто везир посијече главаре племенске, ка што је речено, има је два Шаљанина код себе у службу. Један је био против везира, и везир га је посјекла — не знам му име. А Коља, који је

био вјеран везиру, остави на мир. Везир, знајући да је Коља у љубав живио са оним што га је посјекао, и да му је повјерио све Арбанасе који су били против везира, а још нијесу пронађени били, рече: „Казуј, Коља!“ Коља: „Ја сам ти вјеран био, а што ми је друг на бесу и поштену ријеч казати, то ми не допушта част да кажем, но би срамотио себе и свога свакога, да ми се запоју срамотне пјесме арбанашке!“ Везир му удари грозне муке; но пошто виђеше да муке не поматају, но хоће изданут¹ а не казат², Турци нађу за добро да зову мајку Кољину, да види сину муке од којијех ће мајчино срце препукнут³, па ће отворит⁴ прси и закумит⁵ сина мајчинијем млијеком, како ће се и сину ражалит⁶ гледајући мајчине муке од жалости, па ће све казат⁷. Мајка је хитајући дошла, јер су јој казали да је зову, да спасе живот сину. Кад је дошла, нашла је сина свезанијех ногу и руку, међу два огња, ће су му дошле очи да искоче. Целат је држа сабљу за врат. Кад је мајка виђела, мјесто да рече што везир жели, рекла је друго: „Кољо, Кољо, чува⁸ памет и част, а не жали двије ужице крви што ће ти везир просут⁹; част при тебе, а срамота при њему!“ Везир кад чу, викне на целата да удари. У то скочи глава Кољина, котурну се низ малу долину искрај огња и Кољина трупа. А мајка, Шаљанка, потрча, узе главу на руке љубећи ју и говорећи: „Сад си мој син слађи, сјајнији но кад сам те на хата гледала, ће јашеш с везиром!“ Па окрену с главом. Рекоше јој: „А куд ће труп? О'ли и њега носит?“ Она рече: „Ја понесох први крај, а задњи везиру остављам!“ И с тијем се растадоше.

Војвода васојевићи Миљан одијели (отпусти) своју жену, а сестру Шуја Шћепанова Васојевића. За такве догађаје крвне су се освете чињеле у то вријеме. И многи су мислили да ће војвода Миљан од Шуја погинути. Но Шуја, кад су га питали: што не уби војводу Миљана, а онако ти неправдо сестру одвоји, рече: „Не могах оставит¹ Васојевиће без ниједног Миљана; а да бијаше још један Миљан да остане Васојевићима, ови не би више по земљи ходио!“

Пуна Милетина Васојевића из Лијеве Ријеке уби братанић војводе Миљана ближњег рођака, Тому Кадина, на правди Бога¹). Пуно, најпрви од рођака, дотрча на освету. Нађе Тодора, сина војводе Миљана, запе пушку да га убије и брата освети. У то му дође честита миса па рече: „Колико ће штете учињет² и колико ће се Васојевића заплакат³ за младијем Тодором?“ Диже пушку на раме па дофати Тодора за руку говорећи му: „Бјеж! Убише те Зечевићи!“ Допрати га до куће, како га не би стигли други њихови рођаци да га убију.

¹) Јасније: Братанић војводе Миљана уби, на правди бога, Тому Кадина, ближњег рођака Пуна Милетина Васојевића из Лијеве Ријеке.

И тако Пуно показа да му груди нијесу тијесне, кад преша дође да се прстом макне но би кадар прије к себи, а великодушност у себе!

18

Два Зећанина, један од браства Лајковића, а други Кликовац, чували су годинама овце заједно на Цијевну. Љубили су се као два брата. Послије виђе Лајковић да није Кликовац добар чојак, ни вјеран друг. Рече му: „Нијесам мога промислит' да можеш такав бит'; али нећу ти ништа друго рећ' ни учињет', тек само сломићу они ваган из којег смо заједно јели двадесет година, да се не трује ко од њега, ка што си ти отрован!“ И тако сломи ваган и баци га у воду Цијевну, ради знака ништавне љубави.

19

Пунишу Николина Рашовића, којег су Турци звали „Пуниша Црни“ (а био је црне масти, а за Турке још црњи), уфате једном у Подгорици Турци. Свезаше му руке и кренуше да га воде везиру на Скадар да га тамо објесе, јер су знали да те дар примит' из везира за такви лов. Одило је ш њим четиридесет Турака. Кад су дошли под Хум Хотски, Пуниша искочи између Турака. Турци за њим пуцајући и трчећи, ко на коња, ко на ноге; не стигоше га до врати од куће Прељ Луљове. Тако

свезаније руку уљеже у кућу. Турци јурише за њим на врата. Преља викне: „Натраг, Турци!“ Турци: „Нема ни пута натраг, да ћемо сви изгинут!“ Преља: „Изгинућете; ако свикам племе хотско' ђавољи неће куће виђет'!“ Залуду су му пријетили царем и везиром, обећавали сваку погибију, њему и његову племену, који турског крвника бране. Говорили су му: „Како браниш Црнога Пунишу, који је толико турскијех домова оцрнио и твога брата скоро убио, те и сад Хоти црне халине за њим носе!“ Преља: „Јест, знам да је Пуниша убио мога брата, но доста је мене од Пунише да немам брата, па не могу поднијет' обоје да немам од њега: да немам брата ни образа! Но, натраг, Турци, јер погибосте сви, да не видите шта ће цар и везир од мене и мојега племена учињет'!“ Турци се мораше вратит'. А Преља свога старог крвника, а новог пријатеља, препрати преко Турске. И он је здраво у Фундену, у село Рашовиће и своју кућу доша.

20

Арбанас неће 'љеба да ије у онога ко му мисли зло учињет'. Ако је у крвника 'љеба ио, дужност му је да му зло не смије учињет', јер мисли да га би правца кастигала и би му се у све његово сврнуло и окренуло наопако.

Ујко Гиљин Климента, из села Селце, био је четник и много штете чинио Кучима, а особито Оравцима, да су се бојали од њега ка од љутог звијера. Он је сам одио у чете, љуће био и много

зла чинио. Тако, једну ној одио је преко Орава сам, гладан, жедан, сањив, изнемога, да није зна за себе. Пут га нанесе у једну зграду купуса. Посијече ножем једну главицу и изије од ње. Пошто окваси уста, окријепи се мало, и виђе да је зло учинио; и за та' преступ преклиња је сам себе. Ујутру је зва некога од Орава, велећи му: „Каж Оравцима, да се не боје од Ујка Гиле, е ја изједох ваш 'љеб, па рахат нека иде куд ко хоће!“ Он није мога сам себе учинет' више кастиге и незадовољства но што га учинио, јер није лако себе устећ', изгубит' такву насладу с којом је ужива светећи себе и своје Арбанасе од Куча, који су им много јада задали; али ништа Ујко није оставио неосвећено досад, а сад му се све прекида, губи, с главице купуса!

21

Пуниша Кири из Фундене, Дрекаловић, Рашовић, четова је, био Турке и зла им чинио, с тога су га Турци звијером називали, ка да је живе људе ио, али није проклет био ка што су Турци говорили; то се може виђет' по овоме примјеру. Четова је једном око Турака у Диношу; било је неколико дружине ш-њим. Тражили су да кога убију, али плијене турски мал. Нијесу могли убит' никога, па су дошли на један обор, који је био пун коза и оваца, коња и говеди. Развалили су обор, отворили врата да ћерају плијен. Дружину су разредили ће им је требало на врата и пенцере,

ако би ко искочио како би их могли побит'. Тако је чека свако на своје мјесто, а стоку су изагнали из обора. Но они што је чува на стубе од куће, каза да је била с водом у водник пред кућом и ћепчија из које се он напи воде. Пуниша га пита: „А што учиније ти, рђави друже?“ Друг: „Ја ништа, но пих воде!“ Пуниша: „Нијесмо дошли да пијемо и ијемо, но да крвника убијемо и плијенимо, рђа ти образ убила!“ Па онадар викну дружину те вриуше плијен у обор, а они празнијех шака ојдоше, ка да су им кумовске биле!

22

Осман Бурца, био је момак забита подгоричкога, Али-бега Лекића, родом Груде, који је има тридест војника свога браства Груда. Ови се свадише и с Османом, који није има браства, те је мора бјежат' између њих код своје куће. Скрио се у два пазара, то јест у двије неђеље пазарне диеви, није смио излећ'. А кад дође трећа неђеља, он изкљеже, и дође на догању Алије Аровића, сједе код њега говорећи један другому, по турском обичају: „Мераба“. Послије га Алија запита: „Како си, Османе?“ Осман: „Ја никако!“ Алија: „Што би то?“ Осман: „Свадио сам се с Грудима и крио сам се два пазара; још сјутрашњи ако се скријем, мој образ пропада да га нема више никад! Даклен, сјутра нећу да се кријем, но идем међу Грудима, који се фале да те ме убит' ће ме

пријед срету, као што те ме убит' на сред пазара! Али радији сам погинути' главом, но образом!" Алија: „Па си доша то мене да кажеш, је ли?". „Тебе вала! Знаш моје братство, да немам коме казати". Алија: „Добро, сјутра, кад Груды дођу заједно ћемо погинути!". Осман: „Жа ми те да погинеш с мене!" Алија: „Кад си ме ктио жалит', не било ми каживат', а сад не помага друго, но да се гине и част брани!"

Сјутрадан, кад се пазар скупео, тридесет Груды иђаху проз пазар рамо уз рамо. Сваки им се с пута уклањаше, јер би био прегажан ко се не би уклонио, па био Турчин али Кршћанин. Но Алија Аровић и Осман Бурца не кћеше им се уклонит', но се среташе с њима прси у прси и пробише се проз сред њих. Груды се погледаше један другога, ма се не трже нож, ни пуче пушка, но пробише проз сред њих на другу страну, и тако се опет вратише три пут гледајући друг на друга који ће почет', да сину мачеви, да крв оточи. Пошто их и трећи пут пуштише да проз њих прођу, већ није требало више. Осман и Алија виђеше да нема боја, но је залуду народ гледат' кад те почет' скакат' комати људски испод удараца ножева и пушака. Народ је веселом душом гледат' кад здраво прођоше Осман и Алија између тридесет зулумћара! А особито је Алија аферим добио, који сачува Осману живот, а себе част. Народ је говорио: „Дај Боже, поштенима такве пријатеље ка што даде Осману Алију!"

Муљ Чоко, Турчин из Плава, иша је у планину, у Богићевицу, четири сата од Дечана. Има је двије жене, једну добру, а једну рђаву. Рђава је била дома, у Плав, а добра у планину. Он је кренуо да иде из Плава у планину. Кад је доша на Савино Камење, два сата од Дечана, ту је био, да почине. Чета арнаутска, која га је чекала да га убије, не смједне ударит', јер су знали да је јунак и да се од њега мора гинути', стога га пропустише здраво те прође, и стоја на свој катун неколико дана. Арнаутски четници прекорише се ће не смјеше ударит' толико љуђи на једнога. И учињеше да га чекају и дако му смједну ударит' кад се врие. Он, пошто је стоја неколико дана, вину се кудијен је и доша. Арнаути га виђеше. Не виде у њега онога турскога јунака којег су пријед виђели, но сад бјеху сагнули главу ниско коњ и јунак, о коме оруже вишаше ка да бјеше о мртвоме дрвету објешено; коњ је кракат' стопу по стопу, полако, ка да је и њега зла миса спопала. Кад дође на Савино Камење починуо је, ослабио свом снагом. Чета га уфати, без муке, жива. Тргоше оруже да га убију. Он је стаја' мирно, ка да се то њега не тиче. Арнаутски хајдуци, кад виђеше како хоће мирно да гине, нити се брани, нити се страши, гледајући га смрзну им гвожђа у руке; пушке запете, а ножеви истргнути, нит је који мануо ножем по њему, нити омакат' пушку у њега; непомично су за неколико гледали, они њега и он њих. Послије су га питали:

„О'ли ми казат' што ти је и да ти опростимо живот?“ Он рече: „Имам двије жене, једну у планину, добру, а у Плав, злу. Па кад сам 'одио код оне добре, био сам весео; да сте ми ударили, све би ве рашћерā на мога ћогата. А сад идем дома, ће ћу наћ' рђаву жену, од које сам изгубио памет и снагу, кā што видите, те ево погубох, а вас ниједнога не убих“. Арнаути му реку: „То је виша срамота од погубије; ево ти живот опростисмо, зашто си ни право казā. Али коња и оруже ти не опрашћамо, но ако ћеш ни дат' вјеру да ћеш пуштит' жену кад доћеш дома, поклонићемо ти и коња и оруже!“ На то им је Чоко весело пристā, па узјаха на свога ћогата, од којег дркташе долина. Кā пријед иде благодарећи 'ајдуцима, који му два живота поклонише! Жену изагна, како дома дође.

24

Ристо Божићин Васојевић уби Лека Ивана из Затријелча, мислећ' да ће узет' паре с њега; уби га пушком озад у главу. Ристо је мљавā (мнио, мислио) да је Леко умро, и оскубе нешто ш-њега, па ојде својијем путем. Но Леко не умрије. Васојевићи други кад нађоше Леку, питаше га: „Ко те уби?“ Он каза ко га је убио, и они га уфатише и предаше суду који га осуди вјечиту тамницу да остоји. Леко, пошто се придигā, отишā је у суд и молио се суду да му поклони и пушти крвника из тамнице. Суд није Леку одобравā да се пушти и такво злочинство да му се опрости.

Суд, набрајајући Ристове нечовјечне погрјешке, говорио је Леку: „Око ти је избио те га немаш, а ти за њега молиш и опрашћеш му!“ Леко је говорио суду: „Вишу је учинио сам себе срамоту, но мене штету; па кад је он сам себе толику кривицу учинио, зашто не би му ја моју опростио“. Послије Леко је много говорио и молио, но му књаз рече: „Залуду молиш, нећемо ти га пуштит', нити је право!“ Леко рече: „Ако није право, а оно је боље да се пушти; од добра чињет' нитко се кајат' неће; а и ово треба, господару, да знаш, е ја треба да сам мудрији од њега, а ти мудрији од оба нас! Зашто он нема до осамнаест година, а ја имам шездесет, а ти триста година!“ Књаз рече: „Ја немам триста година“. Леко: „Ако немаш година, а оно треба да памет имаш кā да имаш триста година, пошто си господар! А ја нећу да ме светиш с оном незналицом, који није умио чуват' себе част, а не да чува мој живот! Но ми треба њега да жалимо, а себе да чувамо“. Таквијем говором пушти свога убицу Риста! И тако, Леко без ока, Ристо без части, ојдоше дома!

25

Крцо Лазарев, Куч с Биоча, идући у чету с дружином око Турака и Арбанаса, би претечен од Турака на мост од Цијевне и са друштвом рашћеран пољем. Крца одвојише од дружине, да не може бјежат' ка Кучима, но да мора бјежат' у Подгорицу међу Турке, ће га грозна

погибија чекала. Он уочи најпрву кућу турску, која га сретe; јер близу су за њим истргнутијем ножевима трчали. Роса, Лекина кћер, чувши пушке ће пучу у зору, близу њине куће, искочи да види шта је и брзо се врати опет у кућу, говорећи: „Ево љуђи ће ћерају чоека! Један што му је најближе виче: „Стан, мој си!“ Лека из постеље рече ћевојци: „Отвори врата томе што бјежи, а затвори томе што ћера!“ Па се диже из постеље. Уто Крцо уљеже у кућу, а ћевојка затвори врата. Они што ћерају лупише у врата говорећи: „Отворите врата да убијемо крвника који је убио нашега брата!“ Лека им рече: „А нијесте имали ће да га убијете и брата осветите, но сте дошли на моје огњиште да га убијете! Натраг! Е ћете сви сад да гинете!“ Па викне брата и сина који су били већ на ногама, готови с оружјем у руке. Сва тројица уфатили су своја мјеста. Лека је чека на врата од куће, а брат и син на двије листре, како би вишину убили, кад те заждит' кућу врх њих; јер сва се Подгорица наоружана свикала говорећи: „Дај хајдука, јер ћемо заждит' кућу са свом фамилијом да изгорите!“ Стара Лекина мајка трчкарала је проз кућу, од једнога до другога, кликујући два сина и унука, бојећи се да не ослабе и пуште Крца Турцима; бојала се да јој се синови не осрамоте, а није се бојала да јој не погину! Мајка је говорила синовима држећи се објема рукама за своје прси: „Удрите, синови, тако ве не губало млијеко с којим сте се одавлен одрадили! Не дајте свога пријатеља, којег ви је божа судбина послала, да се ваш огањ утули с његовом

и вашом крви заједно помијешаном, а не његовом самом! Удрите, ћецо, Бог је зар рекâ, да ми немамо више вијека, но се свршава наша, теке да Бог с образом!“

Турци, пошто виђеше шта баба чини, нијесу нагли да се врата отворе, а видећи да се мора гинут', ојдоше да кажу пашама, који те послат' низаме да гину и хајдука уграбе. Биле су двије паше низамске који кад чуше за то одмах послаше војску, да макну војску од Лекине куће говорећи: „Лека је мудар чојак, он ће нама предат' тога хајдука, јер Лека ије цареви 'љеб, па ће хајдука и предат' царскоме суду, а не Подгоричанима!“ Паше оправиле заптије да им Лека дадне хајдука, али Лека га не дадне, но рече: „Кад мене код њих виде, та' мах те и хајдука, а вама га не дам!“ Заптије, кад казаше шта је Лека рекâ, онда паше окренуше војску на кућу Лекину. Лека је знавâ што ће бит', па је пријекијем путем, с братом, сином и пријатељем утека и сретно ижљегâ из Подгорице, како се није надâ. А на кућу дође војска и опколи ју. Низам зваше Леку да излази на вјеру царску. Чујући мајка Лекина, рече из куће: „Нема Леке овђен!“ Турци: „Камо га?“ Мајка: „Ето га у шехер!“ Турци: „Шта чини тамо?“ Мајка: „Затворио се у једну кућу да бије из ње Турке, и ту јуначки да погине; да свако зна како Лек Иван гине бранећи свој âр!“ Турци: „Хајде пред нама да кажеш ће је та кућа?“ Баба крену пред њима; вортала их по вароши, да их заговори, јер се бојала да не окрену Турци за њима па да их пофатају пријед но су се удалили. Пошто се

увјерила да су одмакли из Подгорице, рекла је: „Хајте, Турци, дома, да ве не варам више, пошто је Лека с дружином у Куче!“ Турци је поведу пред пашама, тако и жену Лекину с ђецом, и сву фамилију. Наредише да ћерају у Цариград, да се освете Леки. Но, ту се нагна Лек Шабан, поглавица грудски и рече пашама: „Жене и ђеца не смију се ћерат' у сургун, јер би се сва Арбанија за такво што дигла на оружје; но треба љуђе уфатит', да плате, а жене нека на мир сједе!“ И тако су они љуђе ћерали, а нијесу их уфатили, а жене оставили на мир. Али како му драго, но они Крца здраво дома оправише и себи дичну побједу међу Арбанасе добише, јер не жалише главе ни имаће тек да избаве живот ономе што је њина врата уочио! И Лекиној мајци су честитали Арбанаси јуначко прегнуће, која из дубине душе хоћаше све своје дат', тек да сачува част с којом се Арбанаси толико поносе и диче!

26

Божина Стојанов и Лазо Новаков бјеху Безијовци. Божина је био од најбоље, а Лазо од најгоре суме људи њинога времена. Лазу је неправдо било што је Божина онолико добар био, а он оволико недобар, стога опали пушком у Божину. Пушка не проби, но се устави неће у хаљине. Сељани скочише да убију Лаза, но не даде Божина, велећи: „Лазу можете хаљину свућ' да му ју убијете ка што је он моје хаљине убио! А пошто

није он мене ни другога крвавио, не треба ни његову крв просут'!“

У то вријеме био је закон да кад неко некога каменом или дрветом удари за то да му изгоре кућу и сав мал да му пропаде. А пушком кад гађе, и малом и главом погине, јер такве работе су се војском судиле, а не поједини главари да пресуде. И по пресуди кривац плати. Тако хоћаше и Лазо платит' да му се не зна кућника, да бјеше гађа рђавога, но гађа доброга, који га одбрани не кће освете, но с тијем показа да је великодушан, ка што је и јунак. Великодушност јунаштву приличи! Лазу живот поклони, а себе част принесе, с којом посвједочи своје чојство и јунаштво, да му свако рече: „Добро учиње, помога' му Бог!“ А Лазо остаде при првоме с онолико јунаштва колико га има, а љубави још мање међу браћом, јер сви су га мрзјели, који кће да оштети онаквога јунака којег су сви љубили! Божица је био побратим Марка Ђељошева, којег смо прије на Корита виђели крвава од штругле с којом га бјеше убио Пој Уља у главу. Па Марко не даде да га убију, ка што је прије речено. О Марку Ђељошеву и Божини Стојанову има доста прича на нашки и арбанашки језик.

27

Побратимство је у то вријеме доста услуге у ови бесудни крај учињело. Братимили су се добри љуђи. С тијем су се приближавали и снажили један другога, те су помоћу побратимства

лакше могли злу на пут стајат', а добру на помоћ бит'. Побратимство се у то вријеме много цијенило и љубе зближавало. Арбанаси и сад држе да је ближе побратим но брат, јер брат је по оцу и мајци, а побратим је по Богу и божој љубави, и тако они би пријед дигнули оруже на освету за побратима но за брата. Пошто је ријеч о побратимству, за два побратима да кажем неке ријечи, иако сам на друго мјесто о њима опширно говорио. Та два побратима о којима мислим, јесу Петар Бошковић Бјелопавлић и Ново Поповић с Медуне, Куч. О њима има доста прича и пјесама. На све стране, на многа злочинства Петрова, Турци су се тужели; но најтеже им је било што је покрестио булу, за коју, кад га је пита паша, народна пјесма овако каже:

„Је л' истина, Петре Бошковићу,
Да си турску булу покрестио?“
— „Истина је, пашо, господаре,
Ал, се уздам и у Бога надам
Да ме нећеш за то крива наћи,
Мајка јој је ришћаница била...“

Али нека народње, но да видимо како побратим затражи Петра. Везир скадарски домами га у Спуж, окује у гвожђе и бачи у тамницу Османагића у Подгорицу. Петар није има наде ни на кога, већ на Нова побратима, те му пошље по варошкој ђевојци хабер да је у тамницу. Ново је тај час отиша у Подгорицу, код бега Османагића, иштући побратима да му пушти. Османагић му се изговара

да не смије од везира, јер је Турке Петар много увриједио, „па би, рече, ја за њега погинуо, кад ти га бих пуштио! А везир ће сјутра послат' за Петра, да га на Скадар воде“. Послије овога говора, бег му толико допушти да поведе Петра у механу да га вином, по ришћанскоме адету, причести и да се опросте, па да га опет доведе у тамницу. Сад ево побратими у механу. Ново говори: „Да бјежимо, побратиме“. Петар му зачуђено одговара: „А кудијен да бјежимо између оволико Турака?“ Ново: „До Рибнице, дако живи дођемо, ту дако нађемо Куче да ни помогну! Е ако погинемо, и то је боље но да те воде на Скадар, па ти на муке турске да умреш, а ја жив и срамотан да останем!“ Пошто је Ново Петра увјерио да га неће у тамницу оставит' жива, онда је Петар приста на ово: да бјежи Ново на коња, а Петар на ноге за њим проз Подгорицу, до куће Елеза Коскића, који је био побратим Петров. „Ако дођемо до побратимове куће, ја нећу погинути, а ако погубосмо бјежећи преко Подгорице и то неће грђе бит', јер смо погинули једнако!“ И тако крену један за другим сокаком вичући ка манити, проз пазар: „Бјеж с пута, народе!“ И тако дођоше до Елезове куће, нит је ко на њих пуца, нити они на кога. Петар уљеже у кућу, а Ново продужи бјежање преко вароши к Рибници. Турци за њим пуцајући не стигоше, нит га убише. У први мрак винуше се и јуришнице на Петра у кулу Елезову; но ту није био Елез, но двије буле Елезове и мајка, које су дале Петру пушку и фишека, те се био. Народна пјесма овако говори о булама:

Кад зоваше бег Османагићу:
 „О, ви, кучке, буле Елезове,
 Отворте ми врата бјеле куле,
 Е тако ми дина и амана,
 Огњем ћу ви запалити кулу,
 А вас буле у харар ставити
 И бачити у воду Рибницу“.
 Но говоре буле Елезове:
 „Удри, Петре, Турке око куле,
 Брани себе и бијелу кулу,
 А не слушај бег Османагића.
 Не смије ни дворе запалити,
 Ни нас буле у харар турити,
 Нит не бачит' у воду Рибницу,
 Доклен Елез у везира двори“.
 Пуче пушка Петра Бошковића,
 Пуни пушке Елезова мајка,
 Да би Петру што у помоћ била...
 Око куле погибоше Турци
 Шест ранио, седам умртвио,
 И од куле Турке удалио...

Ово народна пјесма каже, а колико их је убио не зна се; тек се зна да су га буле, у неко доба ноћи, крадом извеле до воде Мораче. Ту је препливâ и здраво дома утека. Још су му буле дале двије мале пушке Елезове, које је свезâ на-врх главе, кад је пливâ да му не покисну, но да се може бранит', ако му до невоље дође.

Ево сам о Нову опширно писа, ка што је и пријед речено, али то је у историју и народне пјесме записано, ће су многи од сваке врсте и

рода љуђи записани. А у ово пишем побожни и великодушни рад, па ми би жâ да се Новово и у ово не нађе, јер за добро чојак вазда жели лијепо причат, али га чут.

Ево још један догађај о Нову. Рапо Попов, брат Новов, имâ је кћер Мару, која се удала без питања и без благосова за Елезом Брунчевићем Турчином у Диошу. Послије седам година отишла су јој браћа код ње.

Елез и Мара обрадовали су се и дочекали их раширенијем рукама. Ту су стајали за неколико дана но су се морали крит', јер су Кучи с Турцима били у рат. Турци опазе да су ту. Паша Соколовић понуди Елеза да изда пријатеље. Елез узе паре из паше, двије златне кумбаре и пашин биниш. (Елез је био код паше више дана, који је градио мост и млине на Цијевну, те се и сад зову мост и млини Соколовића). Елез је сваку ној искрај паше порано кући својој долазио. А ову ној, кад прими дар, узео је искрај паше стотину Турака и припознио, јер му је требало пријатеље дати по невиђелици. Мара је посумњала на та његов нојни долазак, а кад је дошâ и виђела му пашине кумбуре и биниш на рамена, већ се је увјерила што је. Ижљеже пред врата. Виђе Турке како је Елез разредио, како му је требало. Поврну се у кућу, затвори врата и добро утврди. Дође на огњиште говорећи, по обичају: „Дај да ти оставим оруже!“ Он јој даде двије пушке иза паса, она опали с објема њему у прси; Елез паде мртав, а

она викну: „Удрите, браћо, ево Турци!“ Мара с браћом изнутра на врата, а Турци од изван, али јако затворена врата нијесу могли отворит'. Гога и Илија побипше неке испред врати и око куле. Сјутрадан паша Соколовић и Турци ударе јаком војском на њих. Но они побипше Турке за чудо. Паша даде наредбу, да се одмакне војска, и да не гину Турци; говорио је: „Наши су, утећ' ни не могу, но ћемо их полако наморит' и пофатат'“. Како су се били и пјевали, Мара како је огањ тулила кад су врх њих кућу зажижали, Турке проз прозор била, пашу поздрављала; све је то у народне пјесме; а ја овђе хитам да се Нову примакнем. Они су се из куле били, нетко вели четири, а нетко пет дана. Кучи су дошли поврх Диноша. Нијесу их могли помоћ', само што су гледали испод себе, како им Турци ломе камењима тигле на кућу врх њих. Турска је војска веља била, која је пријетила Кучима да их и отолен проћера к Фундени. Пети или шести дан дође Ново Попов с планине Широкара међу Кучима, више Диноше. Кад је доша и видио што се чини, рекá је: „Не можемо оно гледат' како их муче и камењем туку, па да ћемо половина Куча погинут'!“ Кучи њему реку: „И сви да ћемо погинут', помоћ им не можемо!“ Ново рече: „Да провамо овако: ја ојдо' испод кућа Јусуф Ђокића, па од Ђемовскога поља Турцима озад, не знајући ко сам, дако ме пуште што ближе пашином шатору, те ту заћест' бој, збунит' их, и они ће окренут'

очи на мене, а ви јуришите више но сте икад јуришавали у ваш живот; а немоте гледат' што ће се од мене чињет', јер ту нећете моћ' мене помоћ'!“ Ново крену, и сви се ш њим опростише. Отишá је кудијен је и рекá. Турци га пропуштише. Како им је озад доша, нијесу знали, ко је. Кад је доша пред шатор уби пашу Соколовића (не зна се у шатор или пред шатор), па окрену да бјежи на коњу, не откуд је доша ка Кучима, но на противну страну, к Турцима. Доклен је проз турску војску бјежá, није ниједна пушка на њега пуцала, јер како су му Турци били с те и с те стране, бише један другога убили, стога га нијесу ни гађали, доклен није између њих искочио. А та' мах су гађали и не убили. Турска се војска збуну и зачуди, кá да гром у њу пуче; у то Кучи јурише на кућу Брунчевића и лакше до ње дођу, но су икад могли мислит'! Један дио Турака ћерá је Нова, а други од Куча бјежá; тек тако сви Турци обрнуше плећи Кучима. А Кучи за њима, били су их и сјекли до пашина шатора и Цијевне. Кучи још Диношу опалише и плијенише, Мару с браћом избавише. Тако Турци погибоше од непријатеља којега мало пријед с презрењем гледаху. А Кучи се с ноћем једанак врнуше на кулу Рашову, али свак невесео и у бригу за Новом. Оставили су га на дно Дечића, ће се горе дофатио, ће га и ној нашла. Око поноћи, преко Грудске горе, доша је на кулу Рашову. Сад које је весеље било, нећемо набрајат', тек та' мах су Кучи цијели виђели како им је Бог помагá и што су добили!

У један дан кћер војводе Радоње овако се просила: ко ју на мејдан добије, томе жена да бидне! И тако се пријаве четири мејданције код воде Мораче на Биоче. Мејданције су биле из племена Куча: Батрић Перов, са села Безијева; из племена Братоножића Ђуро Јованов, Клопоћанин; из племена Пипера Никола Браданов, Петровић, и капетан Међикукић из Спужа. Ови мејданције имали су своје војске. Пипери и Спужани начинише окд на село Мрке; Кучи и Братоножићи на Биоче; сви један према другога, Кучи реку Пиперима: „Хоћете ли пуштит' да ми најпријед подијелимо мејдан с Међикукићем, па ћете ви послѣје?“ Пипери пристадоше, но побрка друга, и то Батрић Перов мејданција, рекав Ђуру Јованову подругљиво: „Па и ти јаре братоношко, хоћеш да добијеш кћер војводину на мејдан!“ За ту ријеч уби Ђуро Батрића, те се побише Кучи и Братоножићи. Братоножићи утекоше уз Плочице, до села Поткрша. Посјекоше им Кучи шеснаест глава. Братоножићи Куча доста убише, али се мејдан броји онога који сијече јер они који не сијече, бјежи, па иако се од њега гине. Међикукић, кад виђе да они бојем ојдоше у Братоножиће, отвори му се пут, те с војском преко Биоча на Косор. Узе ђевојку, па се не врну кудијен је доша, но преко Купусаца, кудијен му је најближе к Подгорици. Нову Попову дође глас да поведе капетан ђевојку. Ново искочи међу двије војске које се крвнички кољу, те викну из гласа: „Ко је

Куч и Братоножић, поведе ни Турчин ђевојку, но прекидајте бој, па за мном на старог крвника!“ Тек војске чуше, прекидоше бој. Помијешаше се. Оставише мртве и рањене, да их носе жене, па кренуше с дружином. Ново пред њима у пријсток, низ Морачу, надајући се да те их до Подгорице или Спужа стигнут'. Кад су дошли на Поток златички, Турци не бјеху прошли, но је тешко било беспутице проћ', с тога су морали трајат', те су их ови претекли. Кад дођоше Кучи на врх Куња, виђеше своју погибију, али, уздајући се у своје јунаштво, одили су напријед зорно, ка да им никога на пут није, док је Ново река: „Стој, војско, ту, ће си, а ти, војсковођо, хајде на мејдан!“ Хоће Турчин без ријечи. Сретоше се мејданције међу двије војске; посијече га Ново. Кад Турци виђеше, да им погибе буљукбаша, изгубише јунаштво ка и свака војска у такве прилике. Кучи и Братоножићи ударе на турску војску, која окрене у бјежање на десно, низа стрмен, крајем пећине Браљуше к Морачи. Нешто Турака хоћаше утећ под пећину, но Пипери бјеху дошли с оне стране Мораче, да гледају што ће бит', те оне Турке што утекоше при води, према себе побише до ђавољега! Тако, што утече Кучима и Братоножићима, не утече Пиперима, но сва та војска ту погибе, осим једнога који утече. Кад су га питали у Спуж: „Камо ти дружина?“ он је река: „Осташе сви у један тамник!“ По томе се то мјесто и сад зове Тамник, а неко каже и по дубини воде. Но било како му драго, Кучи и Братоножићи наузеше се глава турскијех и оружја свакојакога, хатова и

парипа и све што су Турци собом носили за мејдан и за сватове! Пободоше килан Меџикукићу, по обичају, ђе је погинуо на дно Куња златичкога, ђе се и сад зове „килан“ или „ками Меџикукића“, па ојдоше с ђевојком сви на кућу војводе Радоње, ђе су три дана стајали. Помирили се међу собом Кучи и Братоножићи — каменом у воду. Све мртве и рањене један другом опростише; а кћер војводину даше брату Батрићеву, којег је убио Братоножић. Трећи дан кренуше дома захваљујући Богу за добивену битку над Турцима, а војводи на гостопримству и очинском и мирољубивом савјету, а он њима благодари на јуначки мејдан, којег добише над општим крвником.

29

У вријеме Хусејина Хота и Чубра Петрова ударе Кучи на Смудирогу, планину хотску; Хусејин Хотову стоку плијене, чобане посијеку и катун похарају. Зато се Кучима затворе пазари, а пошто им година не роди, дође народ до грдне муке од глади. Чубро, као војвода, мора је водит' бригу о народу, а није се има никуд обрнут' да им поможе, па намисли да пане крвнику у руке; тако и учиње. Узе Нова Мушкина, па ш њим по ноћи, хајде преко Турске у кућу Хусејин Хотову. Хусејин, кад виђе свога крвника, зачуди се, ама не рече: „Што си доша, крвниче“, но рече: „Добро доша пријатељу!“ То је арбанашки обичај, Чубро му рече: „Доша сам да ми учиниш џевап кучкому

народу, који ће да умре од глади!“ Хусејин рече: „А чим му ја могу помоћ?“ Чубро рече: „Да идеш код везира и дако ми моћеш учињет' Кучима да се отворе пазари с Турском. Тијем ћеш учињет' да ти благодарни буду!“ Хусејин Хот смијући се: „Имам ја за чем благодарит' Кучима! Заклали су ми два сина и плијенили све што сам има на планину!“ Чубро: „Не могу се мртви повратит', но помози живијема! Сад је сва мука кучка пала на Хусејин Хота, а не на Чубра!“ Хусејин је био на мисли: хоће ли код везира моћ пазара отворит' кучкоме народу? Они су неколико дана сиђели и погонили се међу собом. Говорио му је Хусејин: „Знам те ја! Ти си Чубро Корда!“ А Чубро њему: „Ја сам Чубро Петров, Петра Пејова. Но си ти син Чуцан Перин, који је ћера дрва на магаре да прође на пазар скадарски!“ Пошто се бише издавијали, измире се; дају дувана један другоме да пуше, смијући се у шалу претресају што је који коме рек'а и који је правију ријеч рек'а! Па онда се опет метни у мисли што те за народ.

Ово је Ново Мушкин прича, који је ту био. Но б'и, како б'и. Они пођоше на Скадар код везира и пазари се отворише народу, те нека је народу живљење, а њима благодарност и поштење.

30

Марк Вуксан Климента из Селца, био је од најбољијех арбанашкијех јунака његовога доба. У његово село били су два брата од слабе врсте љуђи. Један дан поријечају се с Марком,

ка што се то обично могу сељани поријечати око мале ствари. Марко то није узима у што крупно, но је код њега било и прошло, а два слаба брата науме да га за то убију, па му западоше ђе су знали е ђе доћ'. Он, кад је дошћ подалеко, видио је у бусију ђе га чекају, али није брка, но је одио к њима, носећи на раме завежљај буковијех прутава. Кад је дошћ пред двије пушке, један брат омаче у њега; пушка не ужди, но фрште, а Марко идући напријед учини: „Пи“! И другоме брату фрште пушка, он и ономе учини: „Пи“! Марко двах пљуну, на што се сврши бој. И да видимо како ђе суд судити на ту кривицу, која се без крви заслужи. Селчани кад чуше за то, уфатише оба брата, поведоше их на зборно мјесто пред црквом, ђе се крвницима судило. Закон арбанашки свако је судио до сад за такве догађаје: кад га намртво убије, цијелу крв плаћа, а кад га рани, плати пђ крви; а кад му фрсне пушка на кога, цијелу крв плати, налазећи то за право, јер ниједан не гађа да рани, но да убије. Тако би и слаби два брата Селчанина морали да плате крв, да их не избави ријеч једнога судије, који рече: „Нећемо тако судит', но је право да плати Марк Вуксан двије крви, који не кће да их убије намртво пушком, ка што је и друге био, но пљуну на њих, те тијем уби два Селчанина наживо, и њине два образа, и учини да се стиди сваки који у њих дио има!“ На ово се пресуда сврши. Слаба браћа ништа не платише.

Турчин неки из Старе Србије, из вароши Гилана, близу Косова, има је сина и кћер. Син је дорастћ за низаме царске, и дошли су да га воде, ка и друге. Мајка и отац, немајући до њега, да се помаме од жалости. Ђевојка је тјешила родитеље, говорећи: „Не бојте се, нећу ја вас оставит' без сина!“ Они су је зачуђено гледали и њене ријечи за празне држали. Но ђевојка ојде на страну, обуче мушке хаљине; припаса оружје и оде код онијех што низаме купе. Они ју примише у низаме, као мушко, не знајући да је женско. Како причају да је фронт учила, у бојеве одила, и за други војнички рад способна била, то нећу да причам овђен, само оволико. Пошто се сврши рат, њу је неко у купалиште опазио и казћ паши да је женско. Паша ју пита, а она каза, да је мајци и оцу оставила сина, свога брата, а на мјесто њега она у војску пошла. Паша ју посла у Цариград, и цар јој да нишан звијезду и одреди јој пензију да може живјет' у Цариграду. Она није кћела, но је пошла дома, код оца и мајке и ту остаде, носећи оружје и мушке хаљине. Завјештала се да их носи док је жива. То је било овога најпотоњег рата турскога и словенскога. Ово ми је причћ Барјам Пећанин, забит од заптија, који зна ђевојку, оца и мајку јој.

Кад се наша и турска војска била, наши изгореше куће Омербожовића, рашићераше турску војску Ђемовскијем пољем до Диноше, бијући и сијекући; у то се наш војник Раде Стојанов Вујошевић ранио некако с краја, да га наши нијесу виђели, но се вратили, бој раздвојили. Груды су дошли по разбоју, купили своје мртве и рањене у које нађоше и нашега Рада рањенога, на којег се тргоше ножеви и натекоше момци који ће први главу посјећ', да својег брата или рођака освете. На њега је доша први Уљо Хасков, и дофатио га једном руком, а у другу нож говорећи: „Немој ми га који таћ', јер ови данас не гине прије мене!“ Војници иза оне погибије јуришаше да оба убију. Но Лака Шабов, кад виђе е хоће да му погину брат и крвник, (а сад га зове пријатељем, пошто је Уљу у руке доша), прискочио је и, истргнутијем ножем, плећи уз плећи с Уљом ста, а Рада заклонише међу собом. Војници, кад виђеше ова два јунака ће оте да гину и да бију своју браћу доклен могу махат' стегну своју јарост. И тако, за танку длаку сви ови три живи осташе. Рада понесоше у Подгорицу, код турскога паше, Али Саиф-паше, који га за неколико видѧ и послѣје га здраво на Медун посла. За ово их и наши и турски војници више поштују но друге који су више ордена добили. Поштују их и они, који су шћели све три да убију у ону јарост!

Морачани убише Дрљевића, братанића Века Илинчића. Веко је био јунак и чојак од најбољијех у његово вријеме; такви је био и Перута Дрљевић; зато је и тражио Веко да убије најбољег Дрљевића, Перуту, јер не би се осветом мога пофалит' без њега. Такви је обичај био и слабог свога с најбољијем да свети, јер ако би рђавога убио за освету, ругали би му се говорећи му: „Види се да се није уздѧ у себе, да ће убит' доброга, па је ухита на штогођ да се у поса нађе, тек чапру за чапру да оштети!“ А добри помишља: „Боље је никад се не осветит', но рђавога за освету убит'!“ С тога је Веко замињова друге, а тражио Перуту. И тако му западе једном. Перута дође с неколико дружине ће га Веко чека. Веко осигери пушком у њега, гледајући га преко пушке. Дође му друга мисѧ, па окрену пушком с Перуте на другога Дрљевића, и уби га. Кад су Века корили што не уби Перуту, ка што су свуђ мислили е ће се осветит' ка њега што приличи, а сад то се свак руга. Веко рече: „Осветио сам се баш ка што треба: убио сам онаквога, ка што је мој био, а Перуту сам оставио да кукају буле и Турци колашински од њега још, а племе морачко да се дичи њим!“

Поп Ђуро с Љуботина Кусовац, био је оглашени јунак, али му нећу јунаштва овђен набрајат', но само оволико: био је пријед капетан свога племена, а послѣје војвода и сенат,

и шеф гарде све Црне Горе. О њему је био глас да је био више малодушан но великодушан, али заиста не бјеше суров, без срца благородног. Још кад је капетан био, и нешто једном судио у племе са својим друговима, сјећели су при једноме заду. Но један доста неваљали војник љуботински с вр' зида удари га каменом у главу, тако жестоко, да му је умало мозак просуо. Дружина су кћели да га убију намртво, а неки су кћели да га избију само тојагама, али поп Ђуро није да ни једно ни друго, но је река дружини: „Молим ве, немоте га, јер није зна, будала неваљала; и ја му опрашћем“. И тако неваљалцу би опрошћено!

Ови је примјер како поп Ђуро може да се не свети за уверду, а други је примјер, како поп Ђуро не може тријет' за општу увреду.

35

Поп Ђуро нађе једно јутро књаза Данила ће сједи с господом под бријест, пред двор. Рече му: „Добро јутро, господару!“ Књаз: „Добра ти срећа, попе Ђуро!“ Поп Ђуро књазу: „Ка да си нешто иједак?“ Књаз: „Јесам, изгорели су Турци ону цркву у Зету!“ Поп Ђуро: „Осветићу ју ја, изгорећу им цамију у Голубовце, коју им је цар начинио!“ Црногорци око књаза рекоше: „Дубоко су Голубовци, попе Ђуро!“ Поп Ђуро: „Имам ја Љуботињана, а особито Цеклињана, којима не би далеко било отић' на ону банду Скадра, да учине зло Турцима, ка што га чине даном и ноћем!“ И

више поп Ђуро не збори, но остави Цетиње и дође у Љуботин. Узе попа Јока од Цеклињана, сердара Сава Јовићевића и Филипа Иванова и још десет Цеклињана, и шездесет ока праха. Нећу набрајат' кудијен су се преко турске земље у лађе возили, нит кудијен су одили, тек цамија ојде сва у гомилу, а поп Ђуро с дружином вратише се у Црну Гору. Сад поп Ђуро не чињаше се народу малодушан, но великодушан, контајући како поп могаше гледат' своју крв из главе, коју му слаби Љуботињанин разби, а немаше снаге да претрпи у Зету цамију Турци да у њу клањају, а Срби се немају ће крстит', а сад им је поравњено да обојица стоје и под ведрим небом Богу се моле!

36

Иови је догађај у Љуботин био. Јово Бановић, официјер прекорнички, један дан учио је у фронт своју стотину. У то један војник скочи озад на официјера, уфати га за врат и удари њим о земљу, и бачи под собом. Чета се проспе; два браства се раздвоје, свака на своју страну, обрнуше пушке један у другога, јер је била једна крв међу њима од старине, па су с тога готови били да се покољу. Уколико су војници фишке у пушку метнули, утолико се официјер дига. Војници су мислили да ће официјер командоват' да изврше осуду на преступника, а други су чекали за стару освету да убије другога, а други трећег, а онадар ко кога могне. Но официјер не окрену се на кривца,

но командова чети: мирно! И тако је убрзо уграбио, пријед но се издига са земље; тијем претече те не пуче ниједна, а да је једна пријед команде пукла, послје не би команда помогла, но би свршили да се прича за њину погибију! Оволику заборав на себе и своју част, под ноге згажену, многи му Црногорци говорили би: „Боље би било, господин официјеру, да си с мане своје намртво погинуо, но што погibe наживо да примиш оволику срамоту!“ Ово су му обје стране говориле, непријатељи уживајући, а пријатељи болујући. Но официјер је задовољан био са својом мирноћом, јер је знао да је добро учинио, па је окретао своје војнике у фронт цео дан, ка да није ништа ни било. А преступник је сјутрадан платио своју казну по закону, а послје сви су официјеру признали, и благодарили, и они који су га највише корили и освету жељели и свој стотини погибију ковали, те би сва погинула, па и који не би убијен био од војника, или војник од њега, али ниједан не би остао, што не би војничку казну поднио теке су се онако намакли, и један у другога пушке окренули, но ти Јовова побожна мирноћа уграби сваку казну и малу и вишу.

37

Доста је за освету погинуло љуђи на ове стране, а доста су добри љуђи смели бестилуку људскоме, да не изгину на такву работу! И ово је кћело на Љуботин да будне, ево како:

Зачири и Дубова, два села љуботинска, која су имала међусобнијех свађа, као друга племена, али откад је јачи суд, не смију се бит' међу собом за старе освете, као пријед! Тако Дубовљани, тражили су себи одушке за једну освету. Један Зачиранин убије Дубовљанина још у доба св. Петра, те се крв умирила и то вријеме заборавило као много друго. Но Дубовљани што се не смију осветит' Зачиранима, јер књаз Данило сад суди жешће но су други судили, па снађу овако нареду да се побију. Дубовљани, смисле, како их суд неће више криве наћ', нареду једнога војника те викне из гласа: „Ко је војник, ево вукови у Струге!“ (Струге су једна гора под село Дубово). Зачирани догрче на поклич, али овамо нема вукова, но Дубовљани наоружани чекају да се кољу; но по обичају требало им се најпријед опсоват' и доста ружнијех ријечи један другоме изговорит', па се послје бит', како ће бајаги бој бит' због псовке и данашње зађевице, а не за стару освету. Већ поче псовка и ружне ријечи; сердар Шкрњо и капетан Томо, оба Кусовци Зачирани, ускочише међу њима, да бране, и пријетећи судом, но се војници успламили, окренули пушке један у другога, само чекају који ће пријед почет'. Сердар и капетан, кад виђеше е их не могу забранит' покољ, сваки од њих викне своје ближе браство и пред њима ојдоше. Зачирани мораше пристат' и по њинијем мислима вишу срамоту понијет', но да су половина пред Дубовљанима погинули, јер није мала срамота окренут' плећа непријатељу, који их на мејдан дозива. Но сву зачирску срамоту понијели су

капетан и сердар, који их нагнаше да бјеже. Али пошто су се отријезнили, сви су им умјели благодарит.

38

Бивало је појединце љуђи, или по цијело братство, који су тражили бој и кад нијесу имали кога светит', но хоће да покаже своје јунаштво, е није грђи од другог. Тако је у Бјелопавлиће једно браство кћело да се побије с Бошковићима, и да им покажу е нијесу од њих грђи. У то се Бјелопавлићи скупе на збор пред црквом светом Ђеклом. Ристо Симонов Бошковић на скупштину почео је говор ка и вазда што је чинио, и народње послове расправља, а други му помагали, но данас бјеху друкчије уредили. Туро Вујошев Куковић, уфати Риста озад за перчин, повуче и превије му врат; тако је наређено било Туру да учини, мислећи е ће га Ристо испресијецат' ножем, кад га за перчин дофати, па онадар да се браство Ристово и Турово искољу међу собом, да виде који су бољи. Тако су се братства раздвојила и окренула пушке једно другоме, па чекају кад ће Туро погинут' па онадар сви да погину. Но Ристо ни уби, ни посјече Тура, само што му је говорио, кад га је држа за перчин: „Пушти, бруко“, а по којом додадни: „Пушти, бруко, да те Бог убије!“ Чудећи се Ристу што чини од њега Туро, Бошковићи су се на Риста иједили, стићели се и говорили: „Удри, ће ти окиде нос!“ Но Ристо није се на то окренуо. Једва, у неко доба, пушти га

Туро. Ристо, не окрећући се на њега, рече Бјелопавлићима: „Зар оваква неваљалица да ве може наћерат' да кољете друг друга?“ Војници, ко водом опарени, дигоше пушке на рамена. Скупе се око Риста, који је продужио свој рад, који бјеше пријед почео.

39

У племену Љуботин је село Зачир, које се дијели на четири брства, ова: Кусовце, Калуђеровиће, Ђуровиће, Марковиће. Ова су се брства била међу собом девет година. У томе селу Зачиру бјеше Мићко Јовановић Кусовац, на којег ниједан војник у то вријеме покоља пушку није окренуо, но, кад су се били, говорили су један другоме: „Немо који Мићка убит'!“ Тако су га чували, он је доживио да их помири. Свак је приста како је Мићко река и нијесу се више клали. Мићко је и сабљом заступа племе љуботинско, и њом смета нека пута, ево како: племе Љуботињани, Грађани и Добрљани клали су се с Ријечком најом за седам година без прекида. У то вријеме пало је мртвије и рањеније од обје стране сто седамдесет љуђи. Цеклињана је више било од својије противника, па им је криво било да се понаполи бију, те су тражили како те казат' да су бољи, и овако снађу: изаберу се једанаест Цеклињана, који те на мејдан излећ' Љуботињанима и Добрљанима. Цеклињани војском дођоше на главицу Милићевића. Мејданције ношаху мачеве и једанаест јабука, по обичају, да

их шиљу сваки своме мејданцији. У те ваљало је бројит' Мићка Кусовца, јер су знали: Мићко ће им доћ теке се позову; стога и требоваше објележит' који ће на Мићка Кусовца; но пошто казаше да неће ниједан Мићку на мајдан а знајући да ће сам дој, није друге било, но да свако дома ојде без мејдана!

40

Послије овога Мићково јунаштво учини да се крв братска не проспе. Ево како. У један бој ова два племена, уби пушка Мићка, сломи му руку. Глас допаде у Цеклин да је убијен Мићко Јованов. Опет се крену мејданција дванаест. Скупи се војска ће и пријед, на главицу Милићевића, отолен да шаљу мејдане, но пријед свега, ваљало је знат', је ли Мићко добро убијен, имају ли се што бојат' од њега, па пошљу Мару Бурову, која је била удата на Цеклин, а родом са Зачира. „Она, кâ у свој род, може добро Мићка виђет' и право ни казат', да се нитко не сјети“. Она је дошла код Мићка, нашла га ће начиње мелем од воска и шила, да превије сам себе. Кажу, Мара кад га виђела, почела је плакат, говорећи: „Стрико Мићко, јеси ли погинуо?“ Мићко: „Не лажи, море, с твојијем плачем, знам ја што су те справили Цеклињани, да видиш како су ме даровали! Но им кажи: „Сломисте му десну руку, но ће ви лијевом доћ' на мејдан ће му гоћ пошљете, даје ви поштену ријеч!“ Мара, кад дође код Цеклињана на скуп, на питање: како је Мићко? одговори: „Кâ

зло! десна му рука сломљена бјеше, но је река да ће ви доћ' на мејдан с лијевом руком, ће га гоћ позовете!“ Било би љуђи, који би рекли: не бојим се ја од лијеве руке, али се разнио глас да је он љевач био, и да му је вазда лијева рука мјесто десне служила. Тако Мићкова сабља затвори у корице из два пута двадесет и четири мача, с једне, а толико и с друге стране, осим погибија, те би се послије бројиле!

41

Сердар Шкрњо Кусовац има је сина Ника и кћер Јаницу, млађу од Ника. А и Нико је млад, није још у бојеве одио, па је сестра сујмала о братову јунаштву. Кад потлашњег рата крену љуботински баталијон на војску, кâ други, свака је мајка молила Бога за сина, а сестра за брата. Сваки Бога моле, да јој здраво дође, а особито кад је јединац. Може се вјероват' да је и Јаница жељела да јој јединац брат здраво дође, али се не чу другога благослова од ње, но при кретању донесе му воде да се умије, говорећи: „Немо' ти, брато, бит' страшљив, да ти се љуђи не ругају!“ Нико је гледâ Јаницу и рече јој: „Ја сам мислио, е си у бригу како ћеш без мене, ако погинем, а нијесам знавâ е се бојиш е не ваљам!“ Она му рече: „Бидни ти добар, брато, па за погибију како Бог дадне!“ Кад се чуло да се Нико ранио у бој под Рогаме, Јаница је сретна и весела била, говорећи:

„Сад имам брата јунака!“ Мајка ју је плачући гледала, она рече мајци: „Зашто плачеш, а знала си е је зато и отиша, да их бије и да га бију!“

42

Неда, жена Ђура Мартинова с Медуна, а кћер Стевана Кркелина из Лутова²⁾, имаше четири сина. Овога потлапшега рата и она је била са синовима на војску, доклен се војевало на Медун и Фундену. Много бјеше стара, али није војску оставила. У један бој убише јој два сина — Милија се рани, а Јован намртво. Кад метнуше Јована у гроб, браћа поплакаше за Јованом, а мајка и 'оштро погледа великијем очима црнијема, које се бијаху удубиле од старости у главу, па им рече: „А што плачете? Зар сте мислили да ми сваки здрав дома дођете? А, душе ми, ако још који не погине, боље да ве нијесам ни имала!“ Још је ту говорила, а била је говорница и тужбарица: купили су се око ње кад тужи ка око добра гуслара. Бјеше крупна раста, доста груба на очи, приличнија мушкомоме но женскомоме. Послије, кад су јој жене говориле: „Што учини, Недо, зла ти срећа, те прекори синове да ти пријед погину!?“ Неда: „Кад сам виђела турске љешине е су гору притисле, душе ми, у оне гомиле мртвијех Турака, који је од мојије синова погинуо, ка да се родио!“

²⁾ Према професору Блажу Поповићу Неда је била кћер Ђура Мартинова с Медуна, а жена Стевана Кркелина из Лутова.

Рече јој друга жена: „Богме си, Недо, без срца, тек синове не жалиш!“ Неда њој остро: „Муч, бруко од бруке, да жалим синове кад се царство дијели! А да за кад ћу их штеђет!? Ја мислим, да ми од старости кашљу на упрет код жена!“ Опет друга жена: „Добро си, кад мош без синова!“ Неда: „Кад сам виђела турску погибију на Медун и Фундену — што нијесам мислила да ћу то никад виђет' — сад да су им прости и они на Косово, а не мари што су моји погинули! С турском погибијом сви да те ми погинут', ка да би ми се посветили! Па ено од оне два старија нека ћечица!“ Друга жена: „О, зла ти срећа, кад остаде без онаквије синова!“ Неда: „То и хоћу да се зову синови и да гину, јер, кад не би гинули, бише се звали кћери а не синови, оста би укор на њин траг!“

43

Века Илинчића (онога који не уби Перуту Дрљевића), уби Ровчанин Радован Кукурога, па утече. Ровчани уфатише Радована и даше га Морачанима, ка зликовца, да га убију, ма Морачани га не убише, но га поведоше, а Века мртвога понесоше код Илинке, мајке Векове, ту да га убију и Века освете, ће му мајка гледа. Мишља'у: лакше ће јој срцу да будне, кад ће гледат' ће јој Веков крвник мре. Рекоше јој: „Ево крвник Веков, да га овђен убијемо!“ Илинка на брзу руку узе комат 'љеба, даде му говорећи: „Јеђи, Радоване, па иди дома! Ја кад не гледам

Века живога, нећу ни да гледам тебе мртвага!“ Па се окрену на Морачане и рече им: „Немоте га који убит!“ Љеб му је дала на брзу руку за знак да не ухитају и да га не убију, јер на со и 'љеб није обичај нитко да убије.

44

Везир скадарски изагна из пашалука скадарскога бегота Зотовића, но бег се нашао од онијех јунака што не бјеже. Побје се с везиром, узео му Спуж и Подгорицу, изагна му војску из Зете, а везира одвоји од његове војске и затвори га у кућу Беговића у Зету. Није потребало више но да се наложи кућа врх везира, да у њу изгори, а бег би се осветио своме противнику. Али знаде колику ће тијем штету учинит' браћи Турцима, ако осветом угађе своме шефу, па отвори шеф на турску корист, отвори кућу, пушти везира из затвора, те он здраво ојде, а бег Зотовић без освете сам себе остави, само што му је држа Зету на силу те је на њу једанаест година судио. Послије једанаест година удари везир на бегове Зотовића и Алилагића, изагна их из Зете и Подгорице. Кад су се њине војске биле око Подгорице, погонише се од Старога Града и Рибнице до Везирова Моста. Везир је гледао са Старога Града како бег Зотовић игра коња између бојева, утону га у везирову војску, те му их бије и сијече. Иако је везир жалио своје Турке, који му гину од бегота, ипак занесен његовим јунаштвом изговори: „А, машала, што је родила була Турчина, немо'те га убит', турске ви

вјере, но дако ми га жива уфатите!“ Види се лијепа миса у везира, да добро мисли и лијепо збори!

45

Чевјани ударише на беглук Љубовића у Херцеговину. Плијенише стоку и доћераше преко фудужа никшићкијех. Бећо Плећевић Никшић, са четрдесет Турака био је у чету, па, кад опази Црногорце, хоћаше им ударит'. Ускок Црногорац, Томо Цуца, који је с Турцима био и који је познавао Црногорце свакојега по имену, Турцима их каза. Бећо, кад знаде који су, не смије ударит', но посла у град никшићки, те му дође у помоћ Турака. Сад има Бећо сто и педесет, али свакојакијех, те не смије им ударит', јер знаваху какви су Марко Вукотић и брат му Кејо и њихова чета; али начини Кејо те им ударише. Ево како.

Марко је с дружином ћерао плијен, а Кејо са седам друга ишао бзад и чувао стражу да им Турци из убаха не ударе; али чета није смјела сврнут', да пије воде на Турунташ, но преко Бијеле горе, кудијен нема воде. Марко с дружином у једну букову дупљу, нађе мало воде, те толико да сквасе уста. Кејо, кад дође, не нађе ни кап. Рече: „Више се трпјет' не може!“ па ојде на воду. Залуду су му говорили: „Не тамо, Турци су на води!“ Кејо је рекао: „Не знам, али је боље од Турака погинути, али од жеђи цркнут“. И ојдоше међу Турке, те их Турци све побје и посјекоше, па онадар ударише на Марка. Без знака јуришише у плијен. Црногорци не хћеше оставит' плијен, но се

поклаше, те зачудише Турке. Али опет Турци уздаху се у своју јачину, тако су се били цео дан и замркли су у пуну гору обје стране. Црногорци су заклали од плијена мяса те су пекли за вечеру, и знајући да немају Турци вечере дозваше их Црногорци: „Оте, да ви дамо мяса, Турци!“ Турци зачуђено питају: „Ругате ли се или истину зборите?“ Црногорци: „Не, богме, но одите, да ви дамо да ијете колико можете“. Тако им даше те су лијепо вечерали и коначили кâ да су били пријатељи, а не крвници. Сјутрадан свака дома, а Турци зафалише.

46

Близу Скадра уби неки Турчин брата Ђор Суљова. Убица, знајући какав је Ђор Суљо, јунак, није смио излећ' из своје куће. Ђор Суљо, пошто се увјерио да га неће изван куће фатат', пође му на кућу. Прими се на кућу, развали покривач и друго што му је сметало, па је гледâ свога крвника, како замишљен сједи. Онадар је запео пушку разгађајући у који ће га дио тијела убит'; мислећи како ће му пјесму с вр куће запојат', чињаше му се да ће га његов брат из гроба слушат' како му с крвничке куће пјева брат. Ђор Суљо се чињаше да нема силе која би му задовољство оштетила, или крвника братскога отела! У то запоја кокот. Замишљени крвник Суљов искрај огња рече кокоту: „Свијетло ти грло, сине кокошкин, када те није страх од Ђор Суља“. Ово чу Ђор Суљо, па рече с врх куће: „Је ли те

много страх од Ђор Суља?“ Он диже очи навише, оклен је Суљо говорио, па рече: „А страх ме од њега!“ Суљо: „Не бој се, но ми отвори врата!“ Крвник отвори; Суљо уђе и опрости му брата!

47

Убој на Граово, кад су Турци окренули да бјеже, Црногорци, који је кога уфатио, сваки је свога посјекâ. А Драго Јоков Петровић није свога роба посјекâ, но је пред њим иша. Било је Црногораца који су се ругали кад су виђели како Драго иде, те би роб могâ утећ' и Драга убит'. Но је Драго вјеровâ свога роба толико, да му нареди да га обритви. Томе су се највише ругали. Но Драгу није допуштила душа да брка љубав с Турчином, но га је повео код своје куће на Његуше и држâ га три године кâ брата. Послије послâ га је дома, у Румелију. Ови два јунака, који се опријатељише у онакви окршај, нијесу један другога заборавили, но су слали дарове један другоме: Драго Ибрахиму у Румелију, а Ибрахим Драгу у Црну Гору. Надалеко њини поздрави престали су кад су умрли. Проста им душа!

48

Унеко село, недалеко од Скадра, уби Турчин Турчина, па се убилац затвори у кућу своју, да га не убију рођаци погинулога. Но један дан искочи из куће и идући нагом запјева колико

му је грло дало. Близика убијенога чекала га је на друм да га убије, да се освети. Кад га виђеше да пјева идући путем без страха, за чудо би крвницима, па рекоше међу собом: „Може бит' да се помамио, но да га не убијемо, док видимо је ли здрав, јер ћемо се осрамотит' ако убијемо манитога чојка!“ Кад онај дође међу њима, они га опколе, како не може утећ'. Рекоше му: „Стој, не бој се!“ Он је стануо, да га ни брига није; уфатише га и запиташе: „Јеси ли ти здрав или манит?“ Он: „Здрав сам“. „Па како смијеш путем одит' појући, а знаш да си крв дужан и да ћемо те убит?“ Он: „Знам“. „Па што чиниш то, а велиш да се здрав?“ Он: „Имам злу жену, од које ми се све плаче, па рекох из затвора да изљезем и запојем мало да заборавим жену и оданем душом, па иако ћу погинут', ка ево што погинух“. Они њему: „А зашто да се тако помамиш од жене и да не жалиш умријет'?“ „Жа ми би било умријет' кад бих има пара да дам жени, по шеријату што је њено, па да ју пуштим; а овако сиремах, немам пара, а од вас излећ' не смијем; а кад у затвор живјет' не могу, севап ћете учинет' ако ме убијете, своју крв узмете, а мене од жене избавите!“ Они му крв опростише и даше му пара колико турски закон прописује говорећи му: „Иди дома, ишћерај ју, па, нити од ње, нити се од нас плаши!“

Због неке свађе, уби Шпадијер Кустудију. Брату убијеног не испаде за руком да убије крвника и освети брата. Но у један бој црногорски с Турцима, уби пушка тога Шпадијера, убицу Кустудина. Црногорци, сапрти од навале турске, оставише да га Турци сијеку. У то наљеже Кустудија. Шпадијер му рече, лежећи рањен: „Удри сад Кустудија, доста си муке видио тражећи ме да ме убијеш и брата да осветиш, сад ти је запало што си желио!“ Кустудија се окрене на свога крвника и одговори: „Баш ми је данас у дио запало да не дам твоју главу Турцима да сијеку, пријед моје“. Диже га на раме и понесе испред Турака, а кад стиже изван бојишта, даде га његовој својти, говорећи му: „Ајде, вида' се па кад оздравиш, убићу те за брата!“ Тако је и било; пошто је оздравио, убио га.

Буро Прелов Бајица, с неколико дружине четоваоше око Пламенаца, да их бију и освете неке своје рођаке који су од њих погинули. Пошто нијесу могли потрефит' да убију неке од најбољијех, други кћеше да убију њине синове, но Буро Прелов не даде, говорећи: „Хоћу да убијем ко ме убио, јер друкче звала би се срамота а не освета; ко бије нека је и убијен, тако се јунаци свећају, а љепше је пред Богом и љуђима никад се не осветит', но овакве младиће убит'!“ И тако

синове својих крвника пропушташе, а Бајице отидоше дома, без освете тога пута. Како су се последије мирили не знам, теке знам, да је по томе говорио Ђуро Прелов Саву Пламенцу: „Оди, синовче, да пијеш ракије, пошто те нијесам закла ондар кад ти нијесам оца мога дофатит' да га убијем!“

51

Јошо Станојев из Фундене и Медо Селманов Ђечевић из Подгорице били су побратими још у младе године. Лијепијех прича бјеше о њима у народ; говораше се, да нема два љепша од њих у царев пазар; али за Меда се говорило да је љепотом достојан Јошу за побратима и да ће му ризикат' јунаштво да бидне љепши гледат' но бољи јунак бит'. Али ја нећу народња гатања овђен набрајат', но само испричат' један догађај.

Јошо дође у Подгорицу за неки свој поса, мислећи да нете Турци дознат' за његов долазак. Но Турци опазе, скупе се и опколе га са сваке стране. Јошо, кад виђе своју погибију, ускочи у једну зидину, оклен је мислио да ће побит' Турака неколико, пријед но погине. Турци су виђели злу прилику да га нете убит' без своје погибије, кад га не уграбише испрве, па су и они заклоне нашли иза својих кућа и догања, како их није Јошова пушка могла побит'. Јошо сад виђе да ће погинути' без замјене, теке Турци не принаглише на њега да га убију са својом погибијом, но се почеше заклањат'. Зна је да те се Турци на своје куће и

авлије примит' да га озгор убију, без своје погибије. Јошу је сад мала смрт при срамоти, е ће му се говорит': „Погибе Јошо Станојев наред Подгорице, а да не проспе кап крви турске! Томе се није нитко надâ!“ Јошо је залудо довикива: „Срамота ви је, Турци, савијат' се иза ћошева од кућа булама испод прозора!“ Турци су му говорили: „Сад ћемо доћ', али не по твојој вољи!“ Тако и хоћаше бит', но дотрча Медо Ђечевић проз Турке, ка разјарен лаф, вичући Јоша: „Удри, побратиме, зар ти да се осрамотиш, а подгорички Турци да се фале како су ти неистурену пушку нашли и нож неокрвављен!“ Ускочи код Јоша, говорећи: „Сад ако је була родила Турчина који смије излећ' на мејдан да покаже своје јунаштво!“ Турци сад озлојеђени на Меда, кћели су оба да убију. Браство Медово, кад виђеше је им Медо хоће погинути', ускоче тридесет Ђечевића, окруже Меда и Јоша. Кад виђеше Турци, е хоће бит' толико поклање, пропуштише Ђечевиће те отпратише Јоша дома, и Турци изгубише лов који им бјеше у шаке доша.

52

У пазар подгорички неком Црногорцу са села Комана омакне се пушка и убије пет Турака једнога проз другога. Од убијених Турака три су рањена, а два мртви пала. Мртви су по имену били: Јусуф Вранић и барјактар Драгуша. Турци су кћели убит' Црногорца, но Јакуп Вранић,

брат убијенога Јусуфа, уфати братова убицу говорећи: „Не удри Црногорца, ко је Турчин, е ја данас гинем за њега и опрашћам му својега брата, којег ми је нектећи убио. Тако тражим и ви да му нектећи злочинство опростите; знадите ја гинем за њега, а и ви ћете неки од моје пушке погинути, јер сматрам за дужност бранит' правог, а сви знате, да је прав, па не могу допустит' да се мој брат правијем свећа и мртав огријеш и осрамоти!“ Озлојеђени Турци дигну оружје на Јакупа и Црногорца да их убију, но један дио добродушнијех Турака прискочи у помоћ Јакупу и Црногорцу, узеше их међу собом и одбранише од погибије. Црногорца поведоше код забита Али Спаије Лекића, који га здраво дома оправи, а Јакуп Вранчић, доби аферим од свију Срба и добрије Турака.

53

И за мало лијепо љуђи са задовољством зборе како јунак не прима туђе поштење. У један бој, кад су се били Кучи и Пипери, неки Турчин пане од пушке Кучке. У то војници завикаше. „А небилурок, уби га Иво Јоков, вазда му пуцала!“ Иво рече: „Не уби Иво Јоков овога, Бога ми, по Перован Лацов и њему честитате пушку, а мене ћете за другим ако га убијем!“ За ову су ријеч више Иву лијепо говорили, но да бјеше десет Турака убио.

54

Тако се и Мињо Хацијин у народ поменује, да није стио пристат' да је најбољи јунак, ка што су му говорили. У један бој Куча и Пипера с Турцима, пошто се бој раздвојио, говорило се ка обично: „Који би данас најбољи у ови бој?“ Сви рекоше: „Најбољи Мињо Хацијин, Пипер!“ Он, кад чу што зборе, стаде међу војском и рече: „Нијесам ја данас био најбољи!“ Питали су га: „А да ко, Мињо?“ „Један Куч био је бољи од мене!“ Питали су га: „Који је то Куч?“ Мињо: „Не знам ја, теке му вишаше о пасу ћеса дуванска од зелене свите!“ Дружина: „Познајеш га ти, пријатељ ти је, па хоћеш да му јунаштво дигнеш, а себе се не бојиш, но знаш да си најбољи!“ Мињо: „Не познајем га који је, а познајем да је бољи од мене; а што кажете да му дајем јунаштво, Бога ми сам се ваздан мучио да му га одузмем и мене даднем, али не даде он, но ја два крока пред њим, дако биднем бољи, но он опет преда мном и четири крока! Овако је било цео дан, док је бој трајао, он вазда бјеше ближе Турцима од мене!“ Војници: „Свијета ти образ, Мињо, јунак си и јуначки говориш!“ Мињо: „Нема ту јунаштва, но истина! Кад му га нијесам мога уграбит' ђе се мејдан дијелио, нећу ни сад да ми га дајете!“ Војници пиперски сви на њега: „Зашто даде, Мињо, Кучима поштење, а мога си га у Пипере донијет?“ Мињо: „Муч, бестијо, на та' начин ја бих срамоту у Пипере донио, а не поштење! За свакојега чојка љепше је у средњу

или задњу дружину војеват', но у прве се на оруже другога надат! Тако сам ја на мој над и мога оружа поштење тражио, а не да ми га Куч дадне његовијем оружем!" Послије, кад су тражили који је то Куч пред Мињом био, нашли су да је Вецо Мушков Лаковић с Медуна.

55

Кад је погинуо делибаша с војском на Морачу, Турци од његове војске, који су утекли и дошли дома, чуше да је погинуо и Мркоје сердар из Пјешиваца, који је одио Морачанима у помоћ. Турци, кад чуше да су таквога јунака српскога убили, овеселише се, ка да су битку добили; у то поиташе да кажу своме старешини Осману Мушовићу, капетану града никшићкога, да од њега бакшиш и аферим приме. Но Осман капетан, кад чу за погибију Мркојеву, рече: „Ал' није погинуо сердар Мркоје, ни да Бог“. Онда Турци: „Јест, Богу шућур, сад смо весели, ка да нијесмо онолико брата оставили на Морачу!“ Осман капетан: „Јазук је до Бога изгубит онаквога чојка и комшију!“ Турци: „Изгубили смо крвника, те смо браћу осветили!“ Капетан: „Истина, био је крвник турски, али је био свијетли образ себе и нама. Од онаквога комшије могло је бити Турцима штете, а никад срамоте, која је гора! Сјутра кад дође вакат да се миримо, коме ћете послат' грађане да ви на станак дође, с ким ћете мир чињет' и народње послове свршават'? Све ће ви

бити танко и мршаво без Мркоја сердара. Тако и рат кад бидне, онаквијема треба прво објавит', са онаквијем се мили бит', мирит'!“ Турцима је најпријед тешко било на капетана што жали сердара, али пошто је капетан изговорио и Мркоја жалио, Турци рекоше: „Ти говориш, капетане, што пристаје тебе, добри доброга да жалиш, но ми други не можемо тако, но кад кукамо ми Турци, Богу шућур е кукају и Пјешивци!“ Тако и остаде свак при своме; не мога капетан Турке ожалостит', а они њега још мање овеселит' с погибијом Мркоја сердара!

56

Остала је ријеч: поклаше се ка Кучи и Клименти! Ево са часа се кољу ова два племена. У љето издижу на своје планине једни према другијех. Свакојега љета састају се да виде је ли се што зло догодило и да помире племена. Главари су вазда мирили с обје стране, а кад их нијесу могли помирит', ондар су се били и друга зла чињели, колико је ко мога; тако и н'еком приликом кћеше да учине. Састаше се Кучи и Клименти у Јарчицу, ће су се често стајали, али на састанцима вазда су се обје стране покољу надале, па су се вазда и спремне држале обје стране, јер мучно да би добила она страна која не уграби прва! Истина, ту ками би свако добио, теке морају обје стране гинут', али од које стране више погине, та је изгубила, макар да јој један више погине! Али ови дан није било прилике за

бој, но тек се војске састаше, умијешаше се и почеше заједно бјелегу по обичају гађат', а главари који пресуђују, сјели су, по обичају, на ону малу долиницу, ће су могли прекрстит' по турски ноге, кâ око трпезе. Главари су расправљали што им требају, а војници пуцали на бјелегу, натјечући се ко ће боље убит'. У то један Куч и један Климента реку један другоме рђаве ријечи и дофате се за оружје; око те мале ствари получише се, Куч на своју а Климента на своју страну, те једно другому окренуло пушку у прси. Сједећи главари, кад виђеше и они се дигоше и утече сваки на своју страну. Но, Букић Попов Куч и Прел Белош Климента, не дигоше се, но су мирно сјеђели међу војском, која је чекала запетијема пушкама да се они два дигну, па да проспу огањ један у другога. Али Прела и Букић не кћеше се дић', но сједе, кâ да је све мирно око њих и прекорише главаре који оставише своја мјеста, говорећи: „О, ви сте дошли да мирите и судите злочинцима, а сад опет пошли сте и сами зло да чините!“ Главари се постиђеше и дођоше опет на своја мјеста и продужише свој рад, а војска, кâ квасна, свак пушку о рамену, без ћефа, нијесу ни на бјелегу више пуцали, но им оштетише намјеру Букић и Прел, а хоћау учињет' да се прича за њих крвави састанак.

Петар Зоговић Куч, Криводољанин, отиде у пецку наију од сиромаштине, кâ што су многи из Куча тамо одили и 'љеб тражили, а неки и гинули од Турака и Турци од њих. Али, нека други, но да видимо за Петра, ће смо га оставили у пецку наију и ће је 'љеба нашâ да се презими, па кад дође прољеће и озелени гора и долина да се дома врене. Петар погибе, ево како. Дођоше у Дечане два беге Соколовића из Скадра, а ш-њима тридесет Скадрана, који су дошли да опљачкају манастир, па ако им се не би шићар доста учинио, могу приузет у народа ришћанскога. Турци су искали паре калуђеру, да их без бољоглаве да. Калуђер не даде. Турци га свезаше. Калуђер не хоће дат' ни свезан. Турци почеше калуђеру ударат' муке. Глас се чуо у стару Србију, да су Скадрани у Дечане. Народ српски није имâ кад жалит' калуђера ни црковне паре, јер су се Турцима на кућу надали. Но Петар не чека Турке на кућу, но ојде к њима у Дечане; нађе бегове у калуђерову камару, ће претресају ковчеге и друго, а калуђер свезан међу њима. Је ли Петар што говорио Турцима, али калуђеру, кад је уљега у камару, не зна се; тек зна се, да је убио оба два беге из двије мале пушке. Турци, кад погибоше бегови, почеше бјежат из манастира. Петар препуни пушке мале, па велијама удри на друге Турке; Турци избјежаше из авлије. Не говори се је ли послѣје којег Турчина убио али не, теке Турчин који је потлашњи из авлије утекâ убио је

Петра. Петар паде мртав, а Турци који не погибоше, без обзира утекоше. И остаде ријеч, да Турци ништа црквено не оштетише, до игуманове браде. Петар је укопан у цркву, ће су му и сад кости.

Калуђери су окривљавали Петра што јуриша у Турке, ка помаман, а мога је Турке побит' и жив остат,'

Бој Петров с беговима, опјева је у народне пјесме наш народ уз гусле, а арбанашки из гласа!

58

У друго сам каза, како се близакају и траже један другога племена у Стару Србију и Брда и Црну Гору. Тако се дичи свој са својем, не гледајући што су им вјере раздвојене, те више пазе превјерена браћа у Стару Србију нас у Брда и Црну Гору, но ми њих у Стару Србију; пријед би они ризикали да учине што за нас, но ми за њих. Они се чак могу и свадит', прегонећи се чија је боља својта. Ево примјер један, како се својта пази.

Турчин неки у Стару Србију убио је и посјека Куча, па је прича друштву, како је убио Куча и посјека. Онадар Мурат-ага Ганић, подријетлом Куч, припита га: „А, Бога ти, кад га посијече, рече ли ти што тај Куч?“ Турчин одговори ладно: „Рече ми само једну ријеч!“ Мурат-ага: „А која је то ријеч!“ Турчин: „Рече ми: „Не посијечи ме, ја сам Куч, имам браће Куча, који те ме осветит!““ Мурат-ага рече: „Па није те лажа, ја сам му брат“,

па ужди кумбуром насред прси. Турчин паде мртав, а Мурат-ага утече у гору, те је много страда од суда турскога. Али он се дичио доклен је гођ жив био, што је осветио Куча, којему није ни имена зна, само је зна да је Куч! Мурат-ага био је забит послѣје у Беране и Бијело Поље. До скора је живио.

Тако се по цијела племена око својте могу свадит', ка берушко племе око Куча, које живи у Баковици, Призрен и Пећ; гашко око Бјелопавлића; кастриницко око Васојевића итд.

59

*) ... На глас јунак Малић-бег, који га није он сам главом платио, но васојевићки момци Уроша осветише по четири пут, најпријед Малић-бегом, па другијема... Пошто Илија оста без Уроша, предвојио је четовање и зло што су заједно Турцима чињели. Послије овога, доша је Илија код мене, ће сам био у бјежанију од Турака; били смо заједно тринаест година. Позна сам га на близу и увјерио сам се, е се народу чињело да га не боли, кад су га у Призрен мучили; ваистину, ако је иђе чојка било да га не боли, он је био; не велим да га није бољело, но он је мога боље тријет'

*) Овој причи не нађох почетак. Ваљда војвода бјеше оставио да је доцније допуни? Разумије се доста јасно, да је неки четник Илија (Или-Куч — М. С.) изгубио најбољег друга Уроша, па послѣје допао ропства и мучен био у Призрену.

С. Матавуљ

и нагнат' себе да му се не позна е га боли! Сваки му нокат на прсте кржљав бјеше од спица лучевијех, које су му Турци забадали и горјели, ноге чакарасте и сломјене; кости ломјене од пушака, кудијен су прирасли сви чворови и рупе; дроб штетан; ни вилице у главу не бјеху му здраве. Кад се хоћаше уморит', али вина добра напит', хоћаше му на многе ране крв забризнут' и све то њему не бркаше жељу за бој, колико да бјеше здрав и млад! Кад сам га пита: „Које су ти највише муке биле од Турака, муке да су ти мрзније од другије“, рече ми: „Јајца врућа под пазухо. Ту сам ослабио и сад ми је мрзно! Чињаше ми се познају Турци да ме боли, а да нијесам јекнуо, само мало прокашља грло, бајаги да протријебим! Али, часнога ми крста, бих рад да га заборавим, па да ми никад на ум не пане!“ Не могаше он сам себе трпјет' кад му је што слабо; па и у сан кад хоћише свит', ујутру прича ми је тресући се и говорећи: „А да мене ноћас на сан један удари по глави, а ја њега попио ђаво!“ Ја сам му говорио: то је сан, па ништа! Он по обичају: „Не, часнога ми крста, но и на јавје да ме је ударио, таман тако би му пробило!“ Иза тога по неколико дана би невесео био.

60

Вучина Хачин из Куча, Вујошевић, са села Момча, четова је око Турака ка и други Кучи, Турке убива и плењива колико је мога. Најзад убише Турци њега, сломише му ногу,

уфатише га и понесоше рањена у Гусиње Ђуљ-бегу Шабановићу, који је био ту забит (турски судија). Кад виђе Вучину, рече му: „О'ли се потурчит' па да ти сва зла опростим која си Турцима учинио, па да те не посијечем, но да те извидам и здрава дома вратим?“ Пошто Ђуљ-бег виђе да се Вучина не окреће на те ријечи, ни на муке које те му душу извадит', но рече Ђуљ-бегу и Турцима који су ш-њим били: „Није мене спасеније у турску вјеру, но у турску сабљу и ришћанску вјеру“. Ђуљ-бег му рече: „Аферим, каурине! Халал ти вјера!“ Извида га с највишом пажњом. У кретање, дарова му коња и оправи га здраво дома.

61

У један бој Бјелопавлића и Турака спушкијех у Малу главицу, рани се Хајдар Цукић, Турчин из Спужа. Иако се је говорило да га је убио Стано Ружин, бјелопавлићки јунак, који је друге Турке био и сјека, те му стога и послје његове смрти живи име међу српскијем и турскијем народом, али, иако је војска говорила да га је Стано ранио, будући да су многе пушке пуцале ка обично у бој, те стога се не може право знат', је ли га Стано ранио, теке се зна да је Стано отиша да га види и да му по обичају ране честита. А то је било овако:

Пошто се бој раздвоји, пошли су Турци и Бјелопавлићи сватко дома. Но Стано, кад чу да му је пријатељ Хајдар рањен, није има мира да

почине од боја уморан код своје куће, но узе једнога овна на раме и преко Бјелопавлића дође у Спуж, између турскијех кућа и стража у варош, на врата Хајдарова закуца, а кад се отворише Стано назва: „Добро вече!“ Хајдар нема кад већ кâ друга чељад да одговори: „Добра ти срећа!“, но лежећи рече: „А што си дошâ, Стано манити, од Бога јакога нашâ!“ Стано рече: „Дошâ сам да ти ране честитам и да видим о'ли умријет' од ране? Па кад се говори да сам те ја убио, хоћу да те ја видам и мога овна одерем и у његову ти кожу ране обложим“. Рече Хајдар: „Еј, Стано манити, не знаш да ћеш ми ране отроват' и част обрљат', ако те Турци убију идући к мени? Тијем убијаш част моју и мога свакога! А што си ме данас убио, то да ти је просто пред Богом и љуђима, а ово чим ме убијаш данас ако погинеш, то ти непросто, већ проклето пред Богом и љуђима и харам ти љеб пријатељски, који смо заједно изјели! Ти знаш, Стано, што си Турцима зла учинио? Би те радије Турци убили но двадесет другијех Брђана, а сад си донио главу да ти ју ласно узму и побију на спушки град, кâ што су жељни то виђет'!“ Стано: „Не бој се, Турчине, није мене ласно уфатит'. Ако ми претеку пут, кудијен сам дошâ, ја ћу скочит' у воду Зету, препливат' и утећ'“. Па није Стана све бркало, но закла и одрије овна и обложи ране Хајдарове у кожу, па рече: „Збогом, Хајдаре, и да си прост, и ти мене опрости ако ме Турци ноћас убију; ако ме не убију, а ти оздравиш, виђећемо се онадар; но сад збогом!“ И Стано запетом

пушком искочи из куће, проз варош и турски народ, по ноћи, невиђелицом. Како је кроз Турке прошâ, он зна, а да је дома здраво дошâ, то и други знају.

Војвода Новак Бегов Бјелопавлић, са села Биша, имаше злу снаху, жену својега сина. Ова је жена рђава владања према свакога, кâ и према својега војводе свекра, којему су се чудили сељани и говорили, како може тријет' такво зло у своју кућу кâ војвода, којему би требало да и другу кућу племенску одбрани од таквога зла, а не себе и своју! И његова жена, стара војводиница, говораше: „Како ћеш ти кâ војвода у племе добро чинет' и од зла га бранит'? Оволики народ, који се нада добру од тебе, а ти не мош помоћ' сам себе и својој кући од своје несретне снахе!“

Војвода једном рече свијема који га корјеше за снахино неваљалство, рече им да су незналице грјешне, који злоћом хоте да зло утамане, не обзирајући се на Бога и његов закон! „Но мислите да би требало да сам ја мојој снаси кâ она мене, и да њено усвајам, а не оно што ми је Бог дâ, те ме народ слуша! Ја сам дужан Богу благодарит' и снаху жалит' е јој помоћ не могу од њенога зла, с којијем више зла чини себе, но другијема! С тога жалим е не могу учинет' да мање она саму себе својијем злом мучи, с којијем не да себе мира, а

што друге мучи, то сви шалећи се и презирући ју могу поднијет'!"

Оваквијем ријечима учинио је војвода те је свако мање за увреду примѧ неваљалство његове снахе, да вишина имају сажаљење према ње, ради ње, но ради себе е досађује другијема!

63

Казѧ сам пријед, како Турци подгорички мудро претријеше неколико догађаја, који се у пазар догодише да не учине освету' на пр.: Кад се коме омакне пушка нектећи у пазар, ће је много народа, па она пушка убије љуђи колико може олово пробијат'. Тога се је догађало често у подгорички пазар, да по неколико љуђи убије једна пушка. Али није се нашло Турчина подгоричког да освети брата или сина, али другу својту од онога што му је својту убио намртво, или га ранио; сваки је од својте опрошћен био, а неки је сам себе опростио, који је мога изговорит' пријед но је умро. Како је ко опрашћа пријед је казано, а сад да кажем за једнога који није претрпио, ни опростио, но се је осветио и сам себе међу Турцима подгоричкијема име надио. Овако је то било.

Два Турчина из Подгорице, Крњић један, а Ромадановић други, и два калајџије, кренуше да иду у Скадар; но у пут омакне се пушка калајџије те уби Ромадановића. Крњић свеза калајџију који

не ктећи уби Ромадановића, с том намјером да ће га Ромадановића браћа пријед и лакше опростит' кад свезана калајџију нађу, као што су други Подгоричани опростили свакојега таквога; но Ромадановићи не одржаше обичај подгорички, но убише калајџију и осветише свога брата.

Турци подгорички нијесу их по закону могли окривит' за освету; теке их обличише за такву освету, него их прозваше: „Поганчевићи“. То је име остало њиноме потомству те се и сад тако зову. Подгорички Турчин и сад један другоме рече: „Бе си то купио“? рећи ће му: „На догању Поганчевића!“

Од овакијех ријечи то се браство стиди. То може вјеровати они који сад то зна кад се о томе говори, како се Вранићи и Лекићи с дружином диче, којијема су стари такве изгубе опрашћали говорећи: „Ако су наши стари браћу губили, они се нијесу осветом осрамотили, но су образ сачували, а једни Ромадановићи игубише обоје!“ Овакве су примјере многима потомцима стари оставили, да им се њина браства једни диче, једни се стиде и проклињају, или се диче владањем својијех предака, који су давали примјер простоме народу, којијем не управља власт ни владалац. Но је с овијем и оваквијем примјером сам себе народ оснажио да честито награди, а нечестито нагрди! За ово и овакво поснаживали су поједини љуђи народну ћуд, те су добротинства у народ сјала, а неваљанства су аламетом проћерана више

од простог народа, и да ју је теже понијет', но ће би власт и владалац неваљанство прогонили, јер народ не прогони за плаћу ни другу себичност и величину, но се ту даје без придавка своје име, како ће га себе ко нађенут', зло или добро!

Народ прати ријечи једнијех љуђи, па не гледају јесу ли то мале ријечи, но колико су близу истини и каквијем духом миришу. Из тијех ријечи ваде примјер с обадвије стране, да се једној ближе а једној даље.

64

Пита књаз Шута: „Али си бољи ти али Божи-на Радованов, Шуто?“ — „Бољи Божи-на, господару“. — „А да јеси ли бољи ти, али Саво Перованов?“ — „Бољи Саво, господару“. — „А да јеси ли бољи ти али Мацо Лазарев?“ — „Што велиш, господару!? Бољи сам ја но стотина онаквијех кâ Мацо“. — „Ти си, Шуто, добар био, док бјеше млад“. — „Нијесам душе ми, но су бољи други Кучи били од мене!“ — „А који, Шуто?“ — „Поп Ђоко Милачић и Хасо Марашев Улић. Кад гој сам се с њима саставио бѣн сам се раздвојио“. — „А зашто, Шуто?“ — „Зато што се све више увјеравах да су бољи од мене! Али од попа Ђока 'оћаше ми по мало обладит' да мамим наду сам себе, е га је књига и наука помогла; а да није учио, може бит' да не би од мене бољи био; али за Хаса Марашева, који не бјеше учио колико ни ја, виђех да га није ништа помогло до само рођење бољи но ја да је“.

65

На сједник Медуњани разговараху се какав је ко и ко је бољи од кога. У то рече Томо Петров: „Од свијех љуђи што сам до сад гледа, бих рад био да сам бољи и љепши без од Божи-не Стојанова; а од њега не, теке да сам таман кâ он“. Једни му рекоше: „Ти си, Томо, љепши и бољи од Божи-не“. Томо рече: „Не, богме, но бољи Божи-на, но је Безијовац, од нејачега браства, а да је Поповић, кâ ја, ондар ти би видио ко је бољи, ја али Божи-на!“

66

Ђака, жена војводе Чубра на Медун, носила је бурило воде с Кофе. У село, на крај улице, сrete Ђура Мартинова. По обичају тога времена жене су звале близику својега мужа „ђевере“ или „брале“; ако је постарији годинама зваху га „стрико“. Кад је Ђака рекла: „Добро јутро“ не знам али „брале“ али „стрико Ђуро“, он јој рече: „Добра ти срећа!“ — „А што ијеш?“ — „Ово један клас печени“. — „Па што га кријеш под струком од мене?“ — „Ја теке мучно ми је да ме гледаш идући ће ијем“. — „А ја мислим е ти је жâ да ми даш, па га стога кријеш“. — „Није, душе ми, но ћу ти дат' ако ћеш“. Сломил од класа, даде јој и рече: „Сједимо док позобјемо ова зрна, е хоћу да те нешто питам и да ми право кажеш. Кад си се удавала на Стијену Пиперску, ће се говори да су најбољи љуђи у нашу земљу, а сад

си удата у Поповиће, а и нама говоре да смо добри, ти знаш нас и њих! Сад хоћу да ми право кажеш: али смо бољи ми Поповићи, али Божовићи?" Рече Бака: „Жаће ти бит' да ти право кажем, Ђуро". — „Неће, душе ми; па и да ће, ти за то не мари; но ко ме може поднијети да му се право кажује, он нека цркне! Но ми право кажи, образа ти!" — „Хоћу, образа ми, а то ми је ласно умјет' да ти кажем! Ви сте Поповићи и бољи и гори од Божовића". — „Ма како може бит' то, да смо ми и то и то, бољи и гори!" — „Ево овако: у вас има добријех, код цара да га метнеш и да те не боли зашто си га метнуо на мјесто које не заслужује; а имате их, да га метнеш код најгорег Циганина и да те не боли душа е му нијеси наша мјесто за њега достојно. А у Божовиће нема ка код вас, за цара ни Циганина, но су они у скуп, да не знаш који је од кога бољи, е они никоме ни приличу до сами себе! Ето, то је, што сте ви бољи и гори".

67

Крко Касомов, из Фундине, Рашовић, био је народни лекар, ходио је по народу да вида... Једном кад је ходио преко села Вуксанлекића у Хоте, иска је женама воде и оне му дале. Он, пошто је пио, река је: „Ова ви је вода врућа". Жене му посмијевајући се рекоше: „Ако тражиш студену воду и вруће олово, хајде у Фундину, тамо ћеш наћ' обоје, а у нас нема тога". Он се је чинио ка и да не зна да је то Фундина, јер не би добро

проша кад би се знало оклен је, па је на друго скренуо говор и пита жене: „Бе су ви љуђи?" Жене му рекоше: „Ето их на Медун у Поповиће, ако питаш за љуђе (јунаке); (у арбанашком језику каже се за сваку мушку приспјелу чељад „трима", тј. јунаци). А ако питаш за неку мушку чељад нашу, отишли су да ору и 'љебом себе и нас хране". Он, видећи куд су жене забраздиле, рече им: „Ја сам био једном преко Медуне и пита жене Поповића: „Бе су ви љуђи?" А оне рекоше: „Ето их у Вуксанлекиће! А ви кажете да су у Поповиће! Ја не знам кога ћу вјероват'!" Жене рекоше: „Нас вјеруј, ми ти право кажемо; јер то и други знају и говоре, а не ми саме, које бисмо раде биле да су Вуксанлекићи најбољи, кад су наши, али не можемо лажат'!"

68

У прво сам забиљежио грозно убиство Милоша Мићина, којег своји кумови на своју трпезу убише, Мишо Пешов и Шћепан Пешов, којег су светили Поповићи од Ивановића, и десетина изгинули од ове два браства за то. Али нијесам поменуо једну освету која је кћела да буде и народ с неком побожношћу о њој говори, а то како су Јован и Лука, браћа убијенога Милоша отишли да убију Миша, убицу Милошева. Кад су му дошли на врата од куће, нашли су га ће сједи код огња. Они с прага од куће упале двије пушке у њега, које пламнуше, а не уждише да пукну и крвника убију. Мишо, кад виђе двије пушке ће

омакоше у његове прси, није се ктио уклонит', но је мирно гледâ и рекâ: „Нареди опет пушку, па удри, Лѹка Мићин; дужан сам ти крв; вакат ми је да погинем и да ти платим! Нећу ти колецнут' испред пушке, но удри без бриге!“ Лука, кад је то чуо и видио, рекâ му је: „Да ти је божа вјера умирисмо се на те ријечи; неће већ моја пушка тражит' да пуче на тебе, па ти Богу одговарај што си заклâ мога брата а твога кума!“

Ово се Луки и Јовану у велике међу народом броји, с тога кад не кће Мишо њин крвник да се брани, не кћеше ни они њега кâ свезана да убију, но још опростише брата да га никад за крв не траже! У народ није заборављено ничије зло, ни добротинство, но је сватко оставио своме трагу послѣје себе ко је што чинио; ни мале махане, нијесу заборављене.

Два јунака морачка, Милисав Мишић и Веко Илинчић, надмећући се који је бољи јунак и чија су виша јунаштва, не могући се погодит', потргну ножеве да се сијеку и то да им буде свједоцба који је бољи јунак! Кад је дошло до ударца, рекâ је Веко: „Насладићемо Турке колашинске, којијема смо доста пакости и оба чињели“. Милисав рече: „И мене нешто гризе да махнем по тебе кâ по Турчину, али не могу трпјет' кад неј' да признајеш е сам бољи од тебе и више зла Турцима учинио и њихнијех живота изгубио и глава

посјекâ но ти“. Онадар Веко рече: „Да не бројимо досад ко је бољи био, но да правимо на Турке, који ће посад бољи бит', тај нека остане да је бољи и прије био! Али не кâ досад да их бијемо и сијечемо, но који од нас први уфати жива Турчина без ране, и доведе у племе морачко, тај нека бидне прије и послѣје бољи!“ На то Милисав пристаде и зафали Веку, говорећи: „Фала Веко, брате, који ме избави од напасти, која бјеше са мном овладала, те не могах махнут' ножем по тебе, ни могах трпјет' да си бољи од мене; а сад ми је ласно окушат' ту срећу на крвника, па остâ, али погинуо, неће браћа на мене пријекор и проклетство бачат' зашто се с тобом посјекох и начињесмо ћеф Турцима“. Ту се пољубише и опростише, па ојдоше у четовање, један с једне, други с друге стране Колашина.

Веко дође на крај ливаде, ђе бјеху Турчин и була. Турчин пободе колац на сред ливаде и о њему објеси велику пушку, како може брзо доћ' до пушке, ако невоља дође од крвника, а нож и малу пушку не остави но с њима иза паса поче косит' ливаду; а була чува стражу, да викне, ако би непријатељ дошâ. У то је огањ наложила да сигураје мужу ручак. У то искочи зец испред њега, он брзо уграби пушку с колца, уби и одрије зеца, даде жени да га за ручак вари. Кад дође вакат, рече була: „Готов је ручак“. А Турчин остави косу и сједе да руча. Смаче плеће од зеца, месо изједе, а кост поче да гледа, на то стрекну и рече: „Хо! хо!“ Пита га була: „Шта је?“ Рече јој: „Ево су ме каури жива, без ране, уфатили“. Жена: „Нијесу, ни дâ Бог; неће то истина бит'!“ „Хоће, турске ми

вјере, а то ћеш брзо знат'!" Он послѣје ојде да коси; Веко с крај ливаде викну: „Чека' Турчине!" Турчин бачи косу, ал' не уби Века малом пушком, кâ што могаше то учињет', но потрча за вељу пушку, но га Веко уфати прије но дође до ње, обали га, узме му нож и пушку иза паса. Има је Веко неку дружину, коју је намјестио, ако му други Турци би ударили, али Турака не би, но овога поведоше у Морачу, ђе се је племе скупило да види Турчина и честита Веку. У то је и Милисав дошâ и не довео Турчина ниједнога, но пристаде и честита Веку, да је бољи од њега! А послѣје, вазда је Веку, првенство дава, што Веко послѣје није ктио признат' да му прима првенство, ни да је бољи од Милисава, говорећи: „Он је у инад бољи, што смо се пријед надметали, па инад душе нема“.

Али они су оба једнаци били, који су доста јуначког спомена у народ оставили, и то не дивјега и звјерскога јунаштва, но питомога, побожности пуна и великодушности, и према Турака и свијех непријатеља, кâ што је Веко свога уфаћенога Турчина, пошто га је петнаест дана код себе на своју кућу гостио, па га је с оружем и здравијем животом дома оправио.

Ови су два Морачка, а могах рећ српска јунака, још на нека мјеста према непријатеља свога великодушност показали, које им није у народ заборављено, но се о њима збори. И ја сам штогођ о њима у прво поменуо о великодушnome јунаштву ове два Србина. И ако им је у народ и махане у ово што сад о њима забиљежих, јер међу нашијем

народом не смију се такви јунаци заузимат који је бољи. Они треба да чине добра и да не зборе о њему! То је народње да о њему говори и располаже, а ручинац не смије свој рад увеличават причом н'ако да га брља. Такви машка(ра)да би био пред очи народа, који свједочи за сам себе ријечима да је бољи од другога; таквome се је говорило у народ: болује му мозак; нема се рашта на њега љекар доводит'.

Код оваквога боника који себе уздиже љуђи забаву траже, како те се провеселит', да им лакше вријеме прође с његовијем болеснијем бестилуком; купе се око њега по села, кâ у бијелу неђељу, кад се иде у машкараде.

70

У Куче бјеше неки Мирко Марков с Убала, па би се окупили Убљани око њега да им прича чуда о својој величини! Па га вјешто понеки запита: „Ма, стрико Мирко, све ни лијепо причаш, стога се и купимо у свечане дане око тебе, да ни причаш, кâ ти што умијеш! Али, једну работу нијеси ни по твојски казâ: који је Куч најбољи био у твоје вријеме?“ Он, кâ с неке висине, протријеби грло и рече: „Еј, дијете, много је Куча добријех било у моје вријеме, али говорило се је за мене и Пунишу Радосавова с Медуна, да смо"... али не изговори „најбољи“, но паметно његовски наведе да се само каже оно што није он довргâ! Други га пита: „А да, стрико Мирко, већ видимо за старе доста си ни каза; но за садашње би ли

зна: чији су синови најбољи у Куче?" Мирко: „А, богме, дијете, вељају га некој ђеци мојој?" Не хоће рећ управо „веле" да су моји синови најбољи, но толико само наведе како га „вељају".

Оволико поменух ради примјера, а нећу више о његовој болести набрајат', коју му народ и послје смрти набраја, њему и другијема некијема фалишама, те служе народу за смијех и пријекор! А многијема се и за малу приговорку рече: „Ови је бѣн од Миркове болести, почео се је фалит' кá он!" Тако се спомиње у народ још који Мирков друг, али ово су ситни фалише. Но се с тијем и најбољи јунаци могу натруњит' да им народ ману нађе, кá Веко Илинчић и Милисав Мишњић! Такви су укор претрпијели и кајали се у што се нађоше да сами себе понизе и да се та ријеч од њих чује: „Бољи сам ја"! Ко би мога знат' како су та два јунака црвењела од тијех ријечи, тај се боље би умио чуват' да не рече у ијед ту ријеч, па и да ће му утећ' да што неуљудно рече, ка што су они један другоме говорили ружнога; али да се не изговори: „Ја сам бољи", друго се хоћаше лакше заборавит' и с мало кајања поправит'. Зато се ваља угледат' на њих и на друге који су се у ијед ухитали да се кају, а неки и без иједа труне сами себе пред очи народа!

Узапти језик, не чини да се кајеш, не изговара': „Бољи сам ја", но пушти нека истина говори; ако има што, имаће ко то набрајат'!

Оволико поменух за оне који имају што чуват' и натруњит' од свога рада; а онај што нема заслуге нека се фали и служи као машкара, и то је од

преше једноме дијелу народа, који на скупштине послје гусала и јуначкијех пјесама иду код њега да продуже вријеме, и ту нађу забаве, докле им сан али што друо одоли.

Кá највеће поштење народ сматра онијема љуђима, који о поштењу и доброчинству другијех говоре, а своје заборавља(ју), кá да га ни било није, иако да би озбиљно питање било које треба кад љуђи траже знат' чисто. Једни не могу слушат, ни други да говоре о њихноме поштењу ће они слушају колико за што ружно да им се говори; но такви тражи да му се напомене друга добра да чини, а не да му се прва повторављу причом, која му се кá лацкава увеличавају кá неко чудо; то је доброчинцу обично, а не чудновато.

Но ја што гођ наредно пишем, све је скучено и украћено, јер немаћех школе младијех година, ни расположења садашње старости; но тек штогођ да напоменем синовима мојијех другова, који су по нашијех селá и планина, е ако би се и с оволико примјера послужио и увјерио. Прости народ пази и живи доброчинство у њега, те му остаје потомству; а добри ће се и с оволико примјера и приговора помоћ, да је бржи на поштење и доброчинство а даљи се од неваљалога, које може многи и кá не ктећи добит' себе и своје потомству присвојит', да му се потомство стиди, а њему душу и кости проклиња, зашто се је преварио и жмурећи се у неваљалство упуштио. Тога доста сад гледамо по нашијех села и племена у Брда и Црну Гору, тако и у Арбанију, таквијех породица гледамо како се о њима говори. Једни проклињају и гробове ће су

им кости њинијех старијех, па и који су добра чињели и с неваљалијем га труњили, па и нектећи да је неваљалство присвојио, мучно му се прашта, а већ који штету хотимице чини, тога не само своји ближњи потомци што га псују и куну, но од даљњег и ближњег заслугу прима. Али ја ћу послѣје за овакво, ако могнем, продужит'; а сад мало примјера од овога почетка да поменем, колико пут да ви кажем о чему бих имâ да ви пишем, ако могнем. А сад мало примјера о женидби неприличној, коју народ набраја, једну врсту жалехи, а једну проклињући. Ево први којег народ жали, јер је као нектећи учињена штета.

71

Божо Илин, син војводе Илије Радоњића, Петровића с Косора, за којег ће историја и народне пјесме казат' какав је био и што је радио; а Божо, његов син оглашени, за којег се је говорило арбанашкијем језиком у пјесме њи'не: „Бољи је Бож-Илија, но цијела Скендерија“. Но таквоме Божу, ево каква му се штета догоди.

У Скадар се огласи љепотом српска девојка, и Турци, по своме обичају, кћеше да ју потурче. Девојка викне: „Има ли брата хришћанина да ме одбрани?“ Божо Илин се је намјерио у Скадар, не знам како је Турцима уграбио девојку, будући је давно било, теке је доведе у Куче и вјенча ју за жену. Родила му је сина, Стефа Божова, а Стефо је родио Божино, који има сад синове, који њему

приличе и његовome оцу Стефу; њихоме ђеду и прађедовима Божу и Илији ниједан не прилица, но се увргоше на мајку, која је била, по народној причи, од некакве слабе породице, те народ и сад жали, како се промијени и ослаби јуначка крв војводе Илије и његова сина Божга, на којег се промијени те његови не приличе њему но другој породици Петровића, ево трећи пâс. Ево и сад то гледамо; народ је Божга више жалио, но му махану находио, зато што се је његова јуначка крв у слабу прелила. Тако народ жали, а мало више кори Божова браственика и гласовитог јунака Вукића Попова, који се ожени из села Павличића, од једне слабе породице, која му роди пород по мајчиној крви, а не по очиној, те се и сад може чут од унука Вукићевијех ће проклињу душу и кости, говорећи да је његова кривица што смо ми његови потомци овако зли и несретни више од наше браће! Зато народ о томе говори и за примјер му служи да боље пази од какве му се крви ваља женит'. Јер, кад због женидбе ослаби крв војводе Илије и његовијех потомака Божга и Вукића Попова, како неће ослабит' и управ се ничим проврћ' чија друга! Кад ослаби крв Петровића, која је мање сваке слабости имала у наше крајеве но друга крв кâ што данас народ зна и говори о Петровићима и другијем ко је од кога бољи и гори. Али је сад ријеч о женидби, за чем народ говори и разгађе, какво је потомство оставио многи који се од слабе крви оженио, кâ што је тога највише у наше Куче било, а то због тога што се нијесу Дрекаловићи женили између себе, те се у народ говори да им је и то велики дио

помогло у они свратак свога поштења, да пану с оне висине на коју им је сватко око њих завидио и лакомио, ка што ће се у историју наћ и казат' њино за њих прво лијепо и потлашње ружно, које је у прво речено. А сад је, ка што рекох, приговор само о женидби, јер су у прво вријеме лакомиле и удавале се и турске буле у Куче, и Кучи се с њима женили, као Туро Радов с дружином. А послѣје било је Куча које народ кажује да су се и циганкама женили, као Буро Дерепић с Момча и Перко Толев с Убала, које народ све потанко изјашњује, како је та женидба била и кудијен се та крв шири, ка и све друго што ваља и не ваља, „од девет ђедова“ што се оно каже. Народ прати и набраја што је чије, па било мање или више, које ја не могу овђен дужит'. Но ко жели о томе знат' и радит' да мање тога у народ бива, нека се окрене народу, на сваки пепељак ће чут' ће се о томе и таквome говори нетко жалећи се, а нетко ругајући се.

* * *

Ово се тебе повише од другога тиче, млади Кучу, који се биднеш родио да смијеш и умијеш истину говорит' и своје племе од порока чуват' и бранит'!

Ево зашто се тебе више од другога тиче; зато, што је твоје Кучко племе с висине у низину пало, више но друга племена, за које ћеш ласно знат' и у народ све наћ', а колико ћеш му ваљат' себе и народу, то нека те Бог научи и покријени; а ја да ти оволико само препоручим на аманет, да не дангубиш у наду кријења и тајања махане свога племена, но нека си му добротвор, да му желиш ваљало и неваљало принијет'; нека се кади по Божјој правди и својој заслуги на оно што је ко зарадио. Јер с тијем си учесник у срећу и напредак свога племена, теке му чиниш хришћанску и човјечанску дужност, без које би народ себе животињи приближио и себе понизио!

Ти ћеш, младићу, виђет' колико је њих, да се на мене жале, зашто им матне не кријем! Тога има сад код мене на сваку страну, који се жале на мене, но и ја се њима жалим на мене зашто није-сам има прилике да пријед почнем писат, па да им могу у више и љепше врлине и маане објавит', а зашто — то ће ласно знат' они којему је потребито да зна. Треба чињет' што користи народноме напретку и божјој правди, а не ћеф незналици, кријући му рђу неприличну.

Пазите, који будети врли, трудољубиви синови мојијех другова и богоугодни измећари свога од давно мученога народа: не пропуштите своју дужност; не учините да сте се залуду родили својему народу и својој дужности. Не штедите никоме истину; изнесите добре и недобре заслуге. С тијем се помага, да се множе добре, а умањују рђаве. Виђите! виђите! колико је Куча, мојијех брата Дрекаловића, којијема је криво од мене, зашто сам учинио да се жене између себе, ка што правило хришћанско заповиједа, а није им криво на себе, е се жене од онијех и онаквијех, које смо укратко прије као мостру од њих виђели, који нете на оволико кажевања остат' но ћу ја многе ваљале и неваљале заслуге наше од заборава избавит' и тебе оставит', које те послужит' ономе што бидне рођени син мојијех другова да их може повторават и умножават', оно што ће такви виђет' да ваља за њега и његов народ и част!

НЕШТО О БРАТОНОЖИЋИМА

Раније сам, по народније' доказа о Кучима и о другијема забјележио по нешто, а о Братоножићима сад је на ред да што поменем што се у народ о њима чује и говори, а то је да су од Гргура, сина Ђурђа Деспотовића, којег је цар турски ослијепио. Али јаснога доказа нема, до само народна прича говори да је Брато од Гргура, више се не зна; тек се зна да су Братоножићи од Брата, који је има сина Ника, а Нико је има сина Лаза, а Лазо Вучету, а Вучета Бала, а Бале Радоњу, а Радоња Станоја, а Станоје Пеја, а Пејо Отаца, а Оташ Према, а Премо Ђеку, а Ђека Дмитра, а Дмитар Сура, а Суро Милету, а Милета Пауна, којег сад ево жива код мене.

Али ја, пошто се не могу упуштат' у опширно опишивање Братоножића, но само да им поменем штогађ догађаја који су се међу њима догађали. И то ћу почет' од Станоја Радоњина и Пеја Станојева, у њино вријеме што су Турци чињели. То је познато и да не говорим о њему, само да кажем

случајно пријатељство Братоножића с царем турскијем. Ево како је било.

Једни Турци, који су царскијем послом одили по царевини, дошли су од Колашина преко Лијеве Ријеке и Брскута; на воду су нашли кћер Станоја Радоњина, ће поји своје овце. Турци се загледају у ђевојку да би ваљала за цара, уфате ју и поведу цару у Стамбол, и казаше му ђевојку, да им се допала за њега. Изведоше ју пред цара, а он ју пита: ко је и оклен је? Она се уврже да је нијема и да не умије (зборит), и не мога ју цар, ни они који су ју довели, нагнат' да проговори. Надала се да те ју врнут' кад виде да не умије проговорит'. Цар нареди те ју затворише саму у камару, а постави стражу тајно да слуша хоће ли проговорит' штогођ. Ту су јој јело доносили; други ју није ко гледâ. Послије неколико дана, она је почела тужет' овако:

— „Жељо моја, оче Станоје!
Жељо брате Пејо!
Жељо стрико Вујо!“

Па настави:

„О Брскуту, мој свилени скуту!
Вјетарниче, моје живовање!
О Верушо, губикозја душо!“ итд.

Слушачи цареви запишу њене ријечи, те јавише како проговори лијепа кадуна. Цар изведе ђевојку. Пита ју — она нијема кâ пријед, доклен јој прочиташе ријечи које је говорила. Она проплаче и проговори; каза оклен је и кога има.

Цар пошље у Братоножиће Станоју, Пеју и Вују, да дођу и доведу тридесет Братоножића код цара, ће ће и своју ђевојку наћ'.

И тако Станоје с реченијема дође код цара. Остала је прича да је пита цар ђевојку: какви су њен брат и родитељ, а она да је рекла: „Кад их видиш, из свога ћеш се стола подић'“. Цар јој се поруга и она се зацрвени од царева подсмјеха. Братоножићи, кад су дошли у Стамбол, улазећи на врата од града, Пејо Станојев, јашући на коња, опре се у бакрачлије, па будући висока раста, пружи руку с коња, удари руком више врата. Цару казаше. Он се диже на ноге да их види. Братоношкој одиви-царици ово даде прилику да се освети и рече:

— Казала сам ти, господару, да ћеш се са пријестола дић' да видиш мога оца, стрица и брата, кад те доћ'.

И та је прича у народ остала: како је цар наредио те се у ками више врата изрезала рука Пеја Станојева, онамо ће је руком с коња дофатио, ће се и сад тај потпис руке Пејове находи. Али, за друго се боље зна: да је Пеја цар метнуо за војводу, те је судио и харач купио од Скадарскога Блата до Лешнице преко Кома, и да им је цар два писма, једно Пеју, а једно Вују, да не дају цару харач; а вратили су се Братоножићи с великијем даровима и царском власти. Пејово писмо од цара изгорело је у Пејову кућу, која му се не ктећи зажда. А писмо друго, што га је цар Вују да, ево га и сад у село Кисјелицу, ће се презивају Вујовијем именом — Вујовићи. Било је писмо у

кућу Милована Радојева, ама чујем да им га скоро узима Никола Ђоков, официр редовне војске на Цетиње¹⁾. Не знам је ли му га вратио, али је и сад код њега, тек причају да га не умију прочитати да знају што у њега пише.

Али, како му драго, но војвода Пејо Станојев, пошто је искрај цара доша, судио је ка господар од земље коју му је цар да, ка што је пријед речено. Купио је харач од Скадарског блата до Лешнице. Говори се да је тај харач за себе узима, а не да је он њега цару дава. Он је запо- виједџа, Зетом и Брдима и једнијем дијелом Арба- није. На војску их је кретаће му је потреба била. Једном је Васојевиће — Љеворечане похара за освету свога стрица Вуја, којег му уби Васојевић, исти зет Вујов. Ево како је то било.

Вујо је отиша у своје кћере и зета, у Лијеву Ријеку, на њино крсно име св. Александра, ће је дошло још гости у Вујова зета и кћере. Вујов зет служио је гостима ракију. По обичају, за мезу с ракијом биле су разрезане јабуке, које је Брајотић, зет Вујов, ножем убада и гостима с вра ножа коматиће јабуке редом дава. Вујо прекори свога зета, говорећи му да није поштено ни побожно на крсно име давати љуђима јело с врх ножа! Вујов зет за ту ријеч истијем ножем убоде га у уста, док му за врат пробије, те пане мртав. Зато је Пејо Станојев скупио војску од Зете, Брда, неколико Црне Горе и Арбаније. Удари на Васојевиће, по- хара и опали сву Лијеву Ријеку, рашћера народ.

¹⁾ Никола Митровић, мајор, који је 1908. као емигрант црногорски погинуо у Скопљу.

Што не побише, то утече до Пећи и Шумадије; последице се неки вратише. Тако је Вујо погинуо и Васојевићи га платили.

Пејо је има четири сина: Оташа, Тошка, Ма- тијаша и Станишу, од којије се прозивају брацва. Тошковићи се зову по Тошку; Оташевићи по ње- говом сину Прему — Премовићи; од Станише — Станишићи, а од Матијаша прозивају се, по ње- говом сину Павићу — Павићевићи.

Сад ево да кажем случај који се догодио с Матијашем Пејовићем. Он је скупио шездесет Бра- тоножића и отиша у чету, ка што су обично 'одили они и други. О њима је прича у народ — о њиној погибији — оваква:

Жмиро Сеоптичанин стајао је у малоречке стијене код својијех двадесет брава. Но једну ноћ чује грају у високе стијене и лелек с кукањем за Матијашем и свијема по имену који су отишли; на ред их изброје у кукање.

Жмирова жена ујутро донесе брашњеник у пећину, ће нађе браве, а њега нема. Она га зовне и он се одазове из дубине пећине. Пита га: „А што си се скрио тамо?“ Он дође и каза јој како су кукали ђаволи у Малу Ријеку, но је ли Матијаш дома? Она му каза да је пријед неколико отиша с неколико дружине и свак се чуди што их нема, и каза му дружину који су ш-њим. Он јој рече: „Бога ми је свакојега ноћас поменуо, по имену их кука и мислим да су сви погинули“.

Тако је било. Матијашу с дружином не знаде се смрти ни живота, колико да падоше у јаму. Не прича се на ове стране да се је тако ће друго до-

годило, да се изгуби шездесет љуђи, да им се гроб не зна. У Матијаша је остала жена која је ш-њим била по године и удала се на село Безјово тек је Матијаш нест̄а и родила је дијете мало пријед, како се могло сумјат да је Матијашево. Премо Оташев, Матијашев братанић, затражи дијете као Матијашево. Безјовци га не дадоше, а Братоножићи га не оставише. И тако се погнаше судећи за три године, доклен дође да се гвожђем и оружјем пресуде. Но Премо Оташев рече Кучима и Братоножићима: да се не кољу, но да послушају један начин његове пресуде. Они пристаде да га слушају и он нареди пресуду овакву: Метну љуђе у ред, једнога до другог у коло, к̄а у гувно, а на сред простора, који је коло међу љуђима, метну мало дијете; па скиде капу и помоли се Богу говорећи: „Дијете, чије си нека те свемогући Бог њему упутити, и коме дођеш нека његово биднеш!“ Војска је викала: „Амин!“

Премо сједо к̄а остали. Дијете баврљало између љуђи и онолико вике, па одједном управити Прему на кољену, обите ручицама за њега. Онда га сви Прему честиташе, и Братоножићи дијете понесоме без бољоглаве, које је после било оглашени јунак Павић Матијашев, од којег се сад назива брацво Павићевићи, на Пељев Бријег, село у Братоножиће.

Виђели смо како је Пеју Станојеву турски цар дао власт, те је судио реченом земљом, нешто с више власти но војвода али који паша, но к̄а неки мали владалац; с тога је мога у поменути народ не само харач узимат', но их и на војску дизат' по

својој вољи, к̄а што смо пријед виђели на Васојевиће, те се је народ васојевићи после седам година дома почео враћат'. По томе се и види Пејова владалачка величина, јер друга племена: брчка, црногорска и арбанашка, која су се клала међу собом, нијесу једно друго могла изагнат' из свога мјеста, к̄а што је Пејо Васојевиће који су много виши број од Братоножића. А и лично се је на Пеја могло познат', при свему што је био добар и паметан чојек, да је себе нешто високе и себичне владалачке висине дебеле држ̄а и неумољив бив̄а.

Ево још један случај о погибији његова оца; да кажем, како је случајно погинуо и Пејо се за њега мирио.

Пејо, кад је био вакат, да се годишњи харач купи по народу, 'одио је на даљна мјеста, с̄ам са својим љуђима, и харач узим̄а; а старе љуђе, који не могу на далеко 'одит', сл̄а је на ближња мјеста са својим оцем Станојем, те су харач купили.

Тако, једне године, Станоје с дружином купио је по Братоножићима. Ш-њим је био и његов брат од стрица, Јанко Јованов. Кад су дошли у село Клопот, код једне старе бабе, која је рекла: да им нема што за харач дат', они су смијући се, тражили проз празну кућу и за гредом, под таван од куће, нађу један комадић зачађане и зарђане мале пушке, којом су, ругајући се, омицали да пукне, најприје у земљу, а после један другоме у чело, да провају који ће одржат' да не трепне оком, кад пушка у чело вршти. И пошто се тако на промјену обидоше, рачунајући ко је мање али више треп-

нуо, узео проват' Јанко Станоју, своме брату од стрица, 'оће ли трепнут' кад му у чело омакне. Но пушка загрми кâ топ и уби Станоја посред чела. Јанко је знава да код Пеја молба не помагâ, но се мора гинут'. Остави кућу и фамилију, па утече. Крио се кроз турску земљу за седам година, бојећи се да га Пејо и тамо не нађе.

Такве су догађаје љуђи своји 'одили и мирили. Али Пеју ко да смије о томе поменут'? Но, кад се напуни седам година, Јанку се учини да је боље једном погинут', но се овако крит' и скитат', те, у очи св. Николе, дође по ноћи у Братоножиће и примаче се кући Пејовој, која је била пуна гости, у Пеја на крсно име. Јанко иза куће бачи камен на кућу и учини знак да јест нетко. Пејо чује и рече жени својој:

„Изљежи, ето нетко, па га је стра' или срам, но га доведи у кућу, ко је да је“.

Жена изљеже, нађе Јанка, који јој рече:

— „Иди у кућу и не кажи да си кога виђела“.

Жена се врну и рече да нема никога. Јанко опет бачи камен на кућу, кâ пријед. Пејо опет жени кâ пријед:

— „Доведи непознатог у кућу!“

Жена изљеже, а Јанко јој рече:

— „Иди у кућу још једном, па трећом дођи“.

Жена уљеже у кућу и рече: „Нема никога“.

Јанко бачи и трећи камен. Пејо ијетко на жену:

— „Излази! Ето нетко!“ Жена рече: — „Ја га не на'одим!“ Пејо придаде ријеч и рече:

— „Који си то што зовеш каменом на кућу? Улази, не бој се, да ти је Божја вјера, ако си и Јанко Јованов који ми је оца убио!“

Онадар Пејова жена искочи из куће код Јанка, те му свеза руке за плећа, а нож за врат, по тадашњем обичају, с тијем више да би Пејову јарост умекшала, па уљеже жена, а Јанко за њом међу госте. Свак се изненади, а Пејо кâ помамљен од чуда, гледајући пред собом Јанка ђе је челом на земљу пануо пред Пејове ноге, а по другој гледа на своју сабљу која му је на диреку објешена стајала. Све у кућу онијемиле. Не смије се самовољноме Пеју ријеч проговорит' што се би другоме проговорила. Но Пејова жена рече:

— „А што размишљаш и на сабљу гледаш? Зар си прегâ да с крвљу хришћанском крсно име прославиш?!“ И још му је говорила ријечи које су Пеја кâ гром пробијале.

И како би да би... Пејо Јанка не посјече, тек му нареди да скупи деведесет кметова који ће судит' да му оца парама мири: колико ти кметови осуде да Јанко да, а Пејо да узме. Јанко је мора довест' деведесет кметова од Брда и Црне Горе и Арбаније, по тадашњем обичају, и ако нијесу толики број кметова други купили, но дванаест, али двадесет и четири. Но сви ови кметови не смију изрећ' пресуду, бојећи се да им неће Пејо пристат'. Пејо им је говорио чешће: што трају толико дана? А ови му одговорили: „Сад ћемо, сад ћемо“. Пеју се већ досади и рече им остро да је то ласно пресудит': „Који кмет не ваља хиљаду, тај боље да

није жив!", па ојде искрај кметова, који рекоше: „Он сам пресуди“!

Тако потврдише да Јанко да, а Пејо да прими деведесет хиљада. И Јанко даде све своје што је има у шездесет хиљада, а тридесет хиљада остаде дужан, јер немаше већ ништа до још једну кљусу у коју се дивине фатају. Њу му не узе Пејо ни кметови, но ју најпрву ноћ Јанко мора запет' дако му се уфати зец али друго, што би мога фамилији за ручак донијет', јер се на друго није мога надат'. Но Јанко ујутру не нађе у кљусу уфаћена зеца, но куницу, којој су Турци у то вријеме скупо кожу плаћали, те је Јанко за те новце мога фамилији купит' више ручака и вечера.

И тако Јанкова кљуса свако јутро освиташе пуна лова, које ја нећу овђе бјележит, како то народ набраја да је Јанку окренула срећа, те се обогатио најприје ловом у кљусу, а послије да је и паре наша при путу закопане код Бушат убла, кудијен се и сад иде низ Братоножиће.

Али, за то нека он зна. А за ово друго сви знамо: да су Клопоћани, његови потомци, иматњи боље но Пејови потомци. Зато се и пази у народ, те се говори да га не може дат' ни узет' нико без Бога „ка што га ни Пејо Јанку не узе“, но се Јанко обогати заиста ка (ико) у ове горе. Само је мало чудновато, пошто се Јанко обогатио, што му није узео оне тридесет хиљада, које смо прије вићели да му је дужан за оца оста; а и то се зна: да му није дава, но има и сад старије' Пејовића који веле: „Осташе ни у Клопоћана ненаплаћене тридесет хиљада за Станоја Радоњина“.

Једну ријеч калуђера Илије о Братоножићима, коју нијесам пријед поменуо, ево сад да ју поменем и речем. Калуђер Илија био је с Медуна, Поповић. У његово вријеме мало је било свештеника у наше крајеве, који су народ исповјеђивали и причешћивали, но су Кучи, Пипери и Братоножићи — сва три племена — 'одили на Дугу, у намастир, калуђеру Илији на причешће. И тако, на један већи четвртак, започну говор по своме обичају, да пофале и уздижу сваки своје старе: чи' су били бољи и ко је од бољег соја. Не могући се погодит', оставе да ријешу калуђер Илија, који је велико поштовање у народ има и сваки га је вјерова. Он је овако каза Дрекаловићима: да су од бољег соја Братоножићи но Дрекаловићи, који су од Ђура Деспотовића, који је бољег соја од Кастриота. И рек'а је да има историја за Куче и Братоножиће која кажује да су једни од Кастриота, а једни од Деспота; али се та историја изгубила.

Ова ријеч калуђера Илије више даје мислити да има нешто од онога за Братоножиће, да су од Деспота, но од свега другог што се о томе чује и истини приближује. Засад се више не зна. Ако се историја та, али таква, не нађе — неће се ни знат' по овоме што се досад за то знало.

П И С М А

I

Драги Томо¹⁾,

Кад смири уста Таир²⁾ оне двије камаре, послаћу теби и Стефи да дођете овамо, ако ја пријед не дођем тамо.

Томо, ако дође они посланик из Беча пријед но ја дођем и донесе ми од цара аустрискога књажевску титулу за Арбанију, позваћеш Нова и Јована и Павића и још кога 'оћеш, па га добро дочека'те кâ и царскога посланика и српскога душманина; ударите му стотину тојага или, ако 'оћете ка великоме, сто и једну.

Ако бидне писма од арбанашкога народа, одговорите и' љепше, да се не би нашли увријени, зашто другојаче треба одговорит' простоме народу, па још који страда кâ свуђ српски народ. Ново познаје арбанашки народ, умјеће му одгово-

¹⁾ Томо Ораовац.

²⁾ Војводин момак.

рит' а посланику аустринскоме најбоље ово што реко'. Истина, жа ми га ка слугу и ка човјека који служи своје отацтво, али му не можемо друкче казат', њему ни цару аустринскоме да и ми желимо добро нашој отаџбини и нашем господару. Ја знам да с овијем нећемо учињет' услуге отаџбини, али ми је мило показат' бар толико бечкоме цару да му не желим мање зла, но он Српству што га жели. Ова његова за Српство жеља отрована, на свако се мјесто Србину једнако показала. Он мисли да нијесу зла аустринска записана у срце српско; да ништа није учињела (Аустрија) до Босну и 'Ерцеговину (што је узела), ко има срца свако јој је крвник. Они ће се ругат' нашем сиромашном пркосу с тијем што немамо силе да и' сметамо, али ћемо се и ми њима ругат', зашто немају блага ни силе за које ће не купит'. Истина, они би рекли да нема ту штете Србину, но само што ми не видимо себе срећу и корист, а то и манити зна: Аустрија мене с тијем моли, дако бидне штета Црној Гори, од које ју ије змија, а бојим се да ју неће изјест'. Сад виђите може ли се са српскијем крвником без најгоре што се може.

Ја ви ово пишем као да имам неку снагу и да пријетим Аустрији, али ово неће на јабану. Може бит' да се и тебе с дружином учини много, али како гођ ко 'оће, ја како мислим тако пишем, па не мислим (не марим) и да ми се ко руга. Мрзим бечкога цара, свак ми може вјероват' да имам зашто; нитко ми се зато ругат' не може, нако што сам малин, те му не могу ништа, виђу да га не могу смест' у његову силу, па ни он мене у моје мисли,

но ћу добро жељет' а њега мрзет', па што ми да Бог.

Томо, ако га избијете, ка' што реко', немо' те каживат' за чем сте га били, нако Бећир-бегу и Мангу Аметову, и ви који ћете бит' у зговор. А можете и послат' чојека к мене кад ви би преша била.

Засад ви је доста, но примите поздрав. На ред не знам који је теке на (Медуну) године осамдесет треће — то за датум.

Војвода Марко

II

Ново³⁾),

Видио си у прво писмо које сам писа Тому с дружином за онога аустринскога посланика; по будући је Томо позват на Цетиње, ти се споразуми с реченом дружином. Може бит' нама се учињело прећерано да га бијете, како сам ви пријед писа. Ја и сам видим да је прећерано, кад би се гледало с гледишта човјечанскога, али несита сила чојства не заслужује.

Ту смо заслугу познали од Косова досад. Свака сила и круна несавјесно се према Срба показала. Они жале нас од турскога тирјанства да не под своје метну. Што ћу говорит' за оно што свако зна? Ђавоља сила нагони да чојек заборави на себе. Ја не би' тога Аустријанца био ни поганио ка слугу своје отаџбине, кад би служио своју, а чувā моју.

³⁾ Ново Спасојев, командир кучки.

Да 'оће тако и ми бисмо друкчије. Но се добро размислите за ово моје тирјанско с њим поступање. Ми можемо нашу личну увреду праштат' и заборављат', али увреду српскога народа нећу заборављат' нити ју и за чам замјењиват' са задовољством својим ни другијем. Себе ћу сваку штету чињет колико биднем могућ', теке српски душман да од мене нема користи.

Моје брбљање, које ми на срце и језик стоји, да прекинем сад. Но, пошто ви се допада да би љепше било друкчије, а ви 'ајде провате и ово: ако дође кâ и што ће доћ' по свој прилици, реците ви њему од моје стране да се не желим великијем назват'. Ако би пита зашто, ваља му укратко казат' да он каже аустринскоме ћесару, да би ја ради(ји) у босанске и 'ерцеговачке планине под ведријем небом све муке подносит' њему штету чињет' и коју рану српску осветит', но уживат' у књажевски чин или ма који други у Арбанију или ће друго.

Ја би за арбанашки народ свако добро желио и учинио, кад би могâ, нека ми Бог зна, но се не може вјероват' великијема да ће добро учинет' народу, а то се види на српски народ којег су избавили од Турака у Босну и 'Ерцеговину. Реците аустринскоме посланику, да каже његовом цару, кад би га Бог на добро обрнуо, па да сједини Српство: Босну и 'Ерцеговину, Црну Гору, Србију и Стару Србију, па да је то српска краљевина, а Срби ће знат' како ће бит' благодарни својему избавитељу — бисмо му свакојакó добро жељели, више, ако се може, но што му зла сада желимо. Ја,

Божа ти вјера, ради(ји) би' му био бит' та' ма' коњушар, но овако књаз или што више; с једном ријечи: ако ви обећа и поштену ријеч дâ: да ће цару његову као српскога народа пријатељ говорит', сретите га лијепо, а ако не кћедне ништа друго до само за моју престоницу, опет ви кажем: ударите му тојаге. Цару и посланику то нека је одговор.

Ако бидне писма од арбанашкога народа, њима ваља одговорит' кâ што сам ви пријед писа, па ако би ви преша за чам још била може те ми писат'.

Војвода Марко

III

Драги куме Стојане!⁴⁾

Ево 'оћу сада мало опширно да пишем, и по-више тебе, твојој и мојој браћи, да знате све што се збивало са мном овога пута, па иако сам ви писа нека пута о томе: сад 'оћу ви издаље опет да почнем⁵⁾.

Ја кад сам дошâ у Беч, доктори су ми казали да сам се опознио за бање ове године, но ми наредише да идем на чисти зрак до зиме, а зиму да

⁴⁾ Писмо је датирано 25. децембра 1900. године, Дубровник, а објавио га је Арсо Пајевић у новосадском „Бранику“ од 6. марта 1901. Нама га је у препису уступио професор Влажо Поповић, па чему му најљепше захваљујемо.

⁵⁾ Стојан Николин Поповић, командир кучки.

проведем у топло приморје, тј. у Абацију, Дубровник или 'Ерцег-Нови, па на прољеће да идем на бању. Ја иако ми се далеко вријеме чињело да идем у Биоград, да уредим моје књиге и штампам предама, па иако нијесу моје књиге биле што више да обогате српску књижевност, мене су на велику бригу биле, бојећи се да ми не остану у заборав, јер Љубо Ковачевић није могао сам, зато што је био један дио писама код њега, а један код мене. Али опет се ријеших да слушам докторе, надајући да поправим своје здравље, па ћу послати књиге. Но моја болест то не допушти, но ми се поврну још у Фрушку гору, ка што сам ви прије писа! Мене ови страх од смрти потресе и учиње да заборавим на моју смрт и на савјете докторске, па похитах у Биоград дако штогођ од мојијех сиромашкијех писама избавим од заборава: јер ми је требало пазити најприје оно што не може умријети, а не оно што мора умријети и што никога разминуло није. Те тако чим сам дошао у Биоград, одмах сам се заузео с Љубом Ковачевићем о чем' реко', али болест је напредовала. Доктор Симоновић и дањом и ноћу био је код моје постеље, али ка' што реко' болест је напредовала. Но, браћа и пријатељи, мислећи да мене моје књиге о којима брижим умножавају болест, па прискочише упомоћ на књиге, на које и Арсо Пајевић дотрча из Новог Сада да помогне браћи Биограђанима у радњу и штампању мојијех књига. Арсо ме није оставио ни у путу, но је одио са мном до Пеште, доклен се и он разболио, а бон је и прије био. Тако су ме и на друге станице сријетали и пратили, као чика Стево Поповић и Стево

Јовановић који су ме пратили из Пеште до близу Загреба; а у Загребу дочекао ме доктор Пачу; а тако свуд по станица ово сријетање и праћење доста ми је слабоме животу помогло, доклен смо дошли у Дубровник, ђе не је срио доктор Мишетић у Гужу; примио не је из вапора и довео у шпедал код себе. Но као што прије рекох, кад сви пријатељи прегледаше и уредише моје књиге, одмах штампам предаше и одредише да се плати штампа за исте књиге од два фонда, тј. Коларчеве и Чупићеве задужбине.

Што да ви причам сад за моје весеље кад ми почеше браћа Срби доносити табак штампаних књига да читам у постељу. Али опет све весеље болести се не мога спријечит', него је све виша била. Но у исто вријеме браћа Биограђани кад виђеше да болест све више јача принаглише да идем у приморје, а књиге да оставим да доврше они, и да те они помагат' Љубу Ковачевићу у то који што бидне треба'. Али опет речени нијесу ме смјели дић' из постеље докле гођ не скупише докторе да виде имам ли живота да издржим путовање сухијем и морем. И тако су довели четири доктора — Симоновића, Суботовића, Анастасијевића и Брила, који су ме прегледали и одмах наредили да крећем на пут. И тако сам дошао у Дубровник, ево ме у шпедал код доктора Мишетића.

Но сад да се поврнем опет да ви кажујем оно што ви нијесам каза, а треба да ви кажем. У највишу болест што ви казах у Биоград, Стефа је била дошла на танко, да се могло мислит' да би и она могла брзо свршит', па ми рече један дан: „А

што ми ти, Марко, што не наредиш, а видиш ли е мреш?" Ја јој рекох: „Не имам ти што наређиват' но ево видиш књиге које су мене и тебе на бригу биле уредише се, а друго што сам имао покретно и непокретно имање, све је твоје и све ти је у тестаменат потписано, па чини ш њиме што 'оћеш". Она ми рече: „Истином ти си га мене да, но ја бих жељела да знам коме ћу га ја дат' кад умрем, а то видиш да се може брзо догодит'; но ја бих жељела да га дам док си ти жив с твојијем одобрењем, јер се бојим да се не побркам. Но би ли како било да га дам општини доњомедунској, горњомедунској и фундинској? Ове се све три општине жале е немају школе, па би могла за то наша кућа послужит', јер ту нема часовијех добара да се може ко помоћ', но само за школу би могло послужит' и оно мало винограда и горе што је у стране доњомедунске, и то нека припада општинама горе реченим и школи".

Мене се ови предлог Стефин допаде, и учинесмо тестаменат у суд биоградски, све као што је горе речено и један ево код нас, а један је оста у суд биоградски: да Стефа може уживат' док је жива на своје имање које има на Медун, тј. кућу, гору и виноград, а послѣ њене смрти да остаје за три речене општине, тј. фундинску и двије медунске.

Сад, куме Стојане, ти с капетаном Илијом скупише општине, свештенике и други народ, а ти ћеш им ово прочитат' па ако те ово општине примит' као што је Стефа дала, нека одговоре Стефи да примају, а ако случајно одговоре да не примају,

нека одговоре Стефи да не примају, јер ће Стефа други начин тражит'. И ово се згоговори с капетаном, са свештеницима и с народом: да бисте ви нашли, а милије ви би било и да је боље, да га је Стефа дала за цркву или што друго но за школу, а ви ми јавите вашу миса, па ако нађемо за боље да ви одобримо.

Куме Стојане, ево да ти кажем најсретнију ријеч мога живота, коју сам тебе река на Почивало у ону болест за носила и војнике да ме носиш у Подгорицу; а ти сјутрадан освану с војницима и с носилима у моју авлију, и понијесте ме у Подгорицу код доктора Огњеновића. Ови сретњи почетак за мене и моје прошле проузрочи вас⁹⁾ мој рад којег сам ви каза.

Доктор Огњановић (ми је) помога' и показа' с његовијем радом, да сам још који дан на Медун сједио, да не би' никако жив оста; за то сам се увјерио. Ови пут учини те ја моје књиге избавих од смрти, као што сам ви каза.

Куме Стојане! Ако овога пута умрем немој ме плакат', ни плачем ме пратит' с овога свијета на они, као што си ме оно пратио с Медуне у Подгорицу. Ја мрем срећан па иако не доживјех да читам моје књиге, а ја ћу у гроб слушат', како читају унуци мојијех другова, дјела јуначка својијех старих од стотина година.

Опет ти кажем не плачите ме, ти, ни друга браћа, јер ви кажем да сад као сретан мрем и живим. Ово рекох да сретно мрем за мој рад ситни,

⁹⁾ Сав.

адет, обичај
аламет, поздрав
аман, милост, окриље
ар, кућа, двор
аферим, браво

бадијава, бадава, уза-
луд
баврљати, бауљати,
милити
бајагли, бајати, тобож
бакрачлија, стремен,
узенгија
банда, страна
баталити, оставити,
напустити
беса, вјера, часна ријеч
бестија, будала
бестилук, будалашти-
на
бесуд, безвлашће
бињиш, огртач са дутим
рукавима
бјељега, циљ, ознака

благодарити, захва-
лити
близика, родбина, сво-
јта
брашњеник, хљеб, хра-
на за пут
бривати, бријати
бркати, сметати, ква-
рити
бусија, засједа

ваган, дрвена посуда
вакат, вријеме
видати, лијечити
вишина, већина
водник, мјесто на којем
се држи суд за воду
вотати, заваравати

глад, планинска коли-
ба
грајати, викати, лар-
мати
грдан, зао, ружан
грмен, грм

адет, обичај
аламет, поздрав
аман, милост, окриље
ар, кућа, двор
аферим, браво

бадијава, бадава, уза-
луд
баврљати, бауљати,
милити
бајагли, бајаги, тобож
бакрачлија, стремен,
узенгија
банда, страна
баталити, оставити,
напустити
беса, вјера, часна ријеч
бестија, будала
бестилук, будалашти-
на
бесуд, безвлашће
бињич, огртач са дутим
рукавима
бјељсга, циљ, ознака

благодарити, захва-
лити
близика, родбина, сво-
јта
брашњеник, хљеб, хра-
на за пут
бривати, бријати
бркати, сметати, кна-
рити
бусија, засједа
ваган, дрвена посуда
вакат, аријеме
видати, дијечити
вишина, већина
водник, мјесто на којем
се држи суд за воду
вотати, заваравати
глада, планинска коли-
ба
грајати, аикати, лар-
мати
грдан, зао, ружан
грмен, грм

рахат, слободно
ризикати, изложити
се опасности
рка, лупњава, гужва

сапријети, натјерати
сарај, двор
свикати, дозвати
сврнути, свратити
седмина, седморица
севац, задужбина, добро
дјело

сигурати, спремити
(ручај)
скупсти, отимати, пљачкати

струка, дио одјеће
сујмати, сумњати
сума, врста, сој (људи)
сургул, погром, прогон
стуба, мердевине

тамник, дубоки вир
теке, само
тигла, пријеп
тмаст, мрк
тојага, тољага, батина
траг, наслеђе, покољење

ћеса, кеса
ћеф, воља, прохтјев
ћепчија, метална посу-
да за воду

уба, бунар
убах, ненадно
уврћи, претварати се

узаптити, савладати
уждити, упалити
уљећи, ући
умложити, умножити
унча, мјера (за дужину)
управ, директно
упрет, огњиште
успламити, загријати,
узбудити
утулити, угасити
ухитати, похитати

френути, затајити
фудужа, стрмине, не-
проходи

хабер, глас
харам, проклетство
харар, врећа

чапра, кожа
чељад, народ
чојак, човјек
четник, ратник, чето-
вођа

цада, пут, друм
цеван, помоћ

шеридат, вјерски закон
шехер, варош
шиљати, слати
шићар, корист, пљачка
штица, даска
штругља, дрвена посу-
да за мужу, вједрица
шућур, хвала

НАПОМЕНЕ

Како умијем тако кликујем, Примјери чојства и јунаштва, Нешто о Братоножићима и писма Нову Спасојеву и Тому Ораовцу у овом издању дати су према редакцији Трифуна Ђукића (Марко Миљанов: Целокупна дела, „Народна просвета“, Београд, 1930), а писмо Стојану Николину према професору Блажу Поповићу. Поређујући Ђукићево са првим издањима Војводинских дјела, приређивач је интервенисао само у оним случајевима гдје је била у питању очигледна погрешка, коректорска или редакторска.

Неке фонетско-морфолошке недоследности Ђукићевог и претходних издања, с обзиром да нијесу сачувани оригинали рукописа, ни у овом издању нијесу могле бити отклоњене. И поред свих напора, није се увијек могло установити да ли се ради о пропустима приређивача првих издања, или о недоследности самог, једва писменог аутора. Из јединог сачуваног оригиналног рукописа Марка Миљанова Живот и обичаји Арбанаса види се да је у томе и сам Марко био несигуран. Он је, на примјер, употребљавао и краћи и дужи облик инфинитива — казат' и казати; није увијек вршио сажимање вокала а и о у радном придјелу па је писао казѧ и казао; понегдје је употребљавао и седми падеж именица, иако се, умјесто њега, у куч-

Како умјем тако кликујем, *Примјери чојства и јунаштва, Нешто о Братоножићима* и писма Нову Спасојеву и Тому Ораовцу у овом издању дати су према редакцији Трифуна Ђукића (Марко Миљанов: *Целокупна дела*, „Народна просвета“, Београд, 1930), а писмо Стојану Николину према професору Блажу Поповићу. Приређујући Ђукићево са првим издањима Војводинских дјела, приређивач је интервенисао само у оним случајевима гдје је била у питању очигледна погрешка, коректорска или редакторска.

Неке фонетско-морфолошке недоследности Ђукићевог и претходних издања, с обзиром да нијесу сачувани оригинали рукописа, ни у овом издању нијесу могле бити отклоњене. И поред свих напора, није се увијек могло установити да ли се ради о пропустима приређивача првих издања, или о недоследности самог, једва писменог аутора. Из јединог сачуваног оригиналног рукописа Марка Миљанова *Живот и обичаји Арбанаса* види се да је у томе и сам Марко био несигуран. Он је, на примјер, употребљавао и краћи и дужи облик инфинитива — *казат'* и *казати*; није увијек вршио сажимање вокала *а* и *о* у радном придјеву па је писао *каза* и *казао*; понегдје је употребљавао и седми падеж именица, иако се, умјесто њега, у куч-

ком говору чује само четврти; и тако даље. Познато је да је Марко рукописе, прије него што их је слао издавачу, давао писарима да их препишу, а ови су, „поправљајући“ језик Марков, у најбољој намјери, често нашкодили аутентичном изразу писца. Приређивачи првих издања имали су тешкоће и са слагачима и коректорима којима је Марков језик био прилично непознат, па је и то могло условити погрешке.

М. С.

УЗ САБРАНА ДЈЕЛА
МАРКА МИЉАНОВА

Живо интересовање читалаца за Марка Миљанова подстакло је „Графички завод“ да се прихвати издавања његових цјелокупних дјела. Ђукићево издање из 1930. године није донијело Марков обимни спис Племе Кучи у народној причи и пјесми, а ни нека друга, мања дјела за која се у оно вријеме није знало. Сва каснија издања Војводинских дјела била су мање комплетна од Ђукићевог. Мада обухвата све досад познате текстове Марка Миљанова, ни ово наше издање, на жалост, није могло бити приређено критички у правом смислу ријечи. Прије свега зато што, осим Живота и обичаја Арбанаса, није сачуван оригинал ни једног Марковог дјела. Марково дјело се у великој мјери преплиће са историјом, што такође захтијева посебне и обимне студије и проучавања.

Уз сваку од пет књига Сабраних дјела посебно је објашњен приређивачки поступак, па ћемо овдје дати само неке начелне напомене.

Редосљед Војводинских дјела у овом издању није дат хронолошки него према унутрашњој сродности и континуитету. Тог принципа држали смо се и при компоновању сваке књиге.

Због етичких и литерарних концепција које садржи, текст *Како умијем тако кликујем* дат је на уводном мјесту, као нека врста пролога Маркову дјелу, што у суштини и јесте. Наслов који је овај текст имао у досадашњим

издањима — Предговор изгубљеном дјелу — није Марков, нити одређује његову суштину, већ само указује на судбину рукописа, па смо га због тога и измијенили. Као што је познато, текст је писан као увод у Марково, ваљда прво, али, на жалост, изгубљено дјело — пјесме, у којима су, према свједочењу Данила Живаљевића и других Маркових савременика били опјевани знаменити бојеви и црногорски јунаци онога времена. Први га је објавио Данило Живаљевић у „Колу“ за 1901. годину.

Писма Марка Миљанова, најчешће кратка и конкретна, интересантна су као грађа за историчаре. Зато су у оно издање унесена само она која имају дубљи литерарни подтекст, која доприносе освјетљавању Маркове личности, његова карактера и дјела.

Приређивача Сабраних дјела Марка Миљанова највише је збуњивала *Посланица сердару Јолу Пилетићу*. Ово стиховано писмо објављено је 1883. године у Београду у издању Штампарије Јеремија О. Карацића, као дјело војводе Марка Миљанова. Године 1930, кад је Трифун Ђукић припремао Маркова *Цјелокупна дјела*, као аутор посланице јавио се Томо Ораовац. Он је том приликом изјавио да је *Посланица* његово дјело, а да је објавио под Марковим именом, да би искористио огромни Војводин ауторитет као параван за што ефикаснији обрачун са династичким круговима на Цетињу. У *Посланици* се, као што је познато, величају Јоле Пилетић и Пеко Павловић, а оштро напада апсолутистичка политика књаза Николе који је ову двојицу прогнао из Црне Горе. (Ораовац је, такође, био приморан да напусти Црну Гору, а осамдесетих година и Марко је пао у немилост). Трифун Ђукић, којему је ауторство *Посланице*, како наводи у предговору *Цјелокупних дјела*, и иначе било загонетно, прихватио је Ораовчево објашњење, сматрајући да се тиме дефинитивно „расветљава једна књижевна мистификација“.

Да ли је питање ријешено?

По непосредности обраћања, познавању личности и догађаја, односа у оно вријеме и у оној средини, по стиховима као што су:

„Сила чојству топуз иза врата,
чојство сили по пепелу шче“,

или:

„Бе је сила разлог закопан је,
љуцка сила Богу је немпила“,

или:

„Бе је Пеко — биће и дружине,
ће је Јоле — пада не умире“,

могло би се претпоставити да је ово Марково дјело. Но, с друге стране елементи учености, стилско-језичка фактура *Посланице* упућују на супротан закључак. Компаративном методом овај спор се тешко може ријешити, а оригинални рукопис засад није пронађен. Колико је год тешко вјеровати да би неко олако и недозвољено смјо злоупотребљавати Маркову личност, исто толико је тешко приписати фразу *Посланице* као Маркову. Ако је макар и основа овог, у цјелини не много значајног, дјела Маркова, Ораовчеве интервенције су несумњиве и — крупне.

Ђукићево рјешење спора о ауторству *Посланице* тешко је сматрати дефинитивним, но, немајући поузданих података у супротном смјеру, приређивач није био у могућности да је узме у разматрање и унесе у *Сабрана дјела*.

Најважнији биографски и библиографски подаци о Марку Миљанову садржани су у петој књизи *Сабраних дјела*. У библиографији посебних издања наведени су писци предговора и поговора, чиме се такође донекле надовјештавају одсуство потпуније библиографије о писцу.

Приређивач осјећа пријатну обавезу да овдје захвали професору Блажу Поповићу, др Ђоку Пејовићу и генерал-пуковнику у пензији Саву Оровићу, који су му свесрдно пружили помоћ корисним савјетима и у прикупљању документарне грађе. Професор Поповић нам је за ово издање, уступио фотографије Марка Миљанова у млађим годинама и Маркове кћерке Анђе Петровић. Захваљујемо на пријатељској сарадњи и професору Радосаву Меденици и др Славку Мијушковићу, као и Боривоју Вукчевићу који је дао податке о свом оцу др Михаилу Вукчевићу.

М. С.

БИБЛИОГРАФИЈА ИЗДАЊА
ДЈЕЛА МАРКА МИЉАНОВА

ПРИМЈЕРИ ЧОЈСТВА И ЈУНАШТВА, издање Чупићеве задужбине, Београд, 1901; приредио Симо Матавуљ.

ПЛЕМЕ КУЧИ У НАРОДНОЈ ПРИЧИ И ПЈЕСМИ, издање Задужбине Илије М. Коларца, Београд, 1904; приређивач и писац предговора Љубомир Ковачевић.

ЖИВОТ И ОБИЧАЈИ АРБАНАСА, „Љетопис Матице српске“, Нови Сад, свеска 227, 228, 229. и 230. за 1904. и 1905. годину; приредио Михаило Вукчевић.

ЖИВОТ И ОБИЧАЈИ АРБАНАСА, Београд, 1907, предговор Љубомира Ковачевића.

ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА (Предговор изгубљеном дјелу, Примјери чојства и јунаштва, Живот и обичаји Арбанаса, Нешто о Братоножићима, Речник, Напомене о овом издању), издање „Народне просвете“ (Библиотека српских писаца), Београд (1930); приређивач и писац предговора Трифун Вукић.

ПРИМЈЕРИ ЧОЈСТВА И ЈУНАШТВА, издање Савеза сокола Краљевине Југославије, Београд, 1941; предговор Чедомира Митриновића.

МАРКО МИЉАНОВ
ПРИМЈЕРИ ЧОЈСТВА И ЈУНАШТВА

—
НЕШТО О БРАТОНОЖИТИМА

ПИСМА

Насловна страна
АЛЕКСАНДАР ПРИЗИЋ

Лектор
САРА ЛУКЕТИЋ

Технички уредник
МИЛИЈА ВУКОВИЋ

Коректори
ДРАГОМИР ГОЉЕВИЋ
МИРЧЕТА РАДЕВИЋ

Штампа
„ГРАФИЧКИ ЗАВОД“ — ТИТОГРАД
Марка Миљанова 6

МАРКО МИЉАНОВ
И ПЕРО ИВАНОВ

Марко миљанов